

Schwarz, Michal; Blažek, Václav

Klasifikace a přehled turkických jazyků

Linguistica Brunensia. 2011, vol. 59, iss. 1-2, pp. [25]-59

ISBN 978-80-210-5507-0

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115185>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MICHAL SCHWARZ – VÁCLAV BLAŽEK

KLASIFIKACE A PŘEHLED TURKICKÝCH JAZYKŮ

Turkické jazyky jsou se 180 miliony rodilých mluvčích geografickou spojnicí mezi tak vzdálenými oblastmi jako je západní Evropa (např. Německo se 3,5 miliony Turků a turecky mluvících Kurdů), Čína (Ujguři, Salaři a Saryk-juguři až v Gansu) a v Rusku východní pobřeží Severního ledového oceánu (Jakuti). V Evropě reprezentuje 26 milionů mluvčích turkických jazyků druhou nejpočetnější rodinu po indoevropských jazycích. V následujícím příspěvku turkické jazyky přibližujeme:

- Klasifikačními modely
- Tabulkami hláskových korespondencí
- Geo- a demografickým popisem všech turkických jazyků podle jejich vývojových vazeb s nejstaršími literárními památkami
- Synopsí historických fází

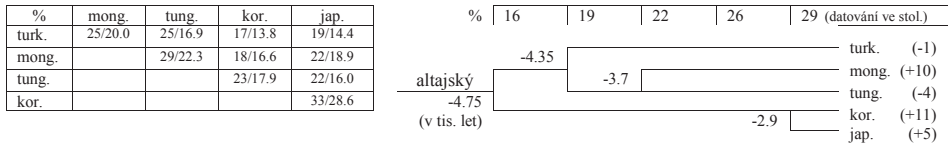
Článkem volně navazujeme na příspěvek o mongolských jazycích z minulého roku (Schwarz & Blažek 2010). Jména jazyků počestujeme (jednotně *ch* namísto *kh* / *x* apod.) a čínská jména uvádíme v pinyinu s českými koncovkami. Aktuální počty mluvčích uvádíme dle Wikipedie.

Poznámka k turkickému etnonymu: přestože jsou turkické národy spojovány s první historickou říší čín. 匈奴 *Xiongnu* (209 př. n. l. – 1. stol. n. l.) na území západního Mongolska a Altaje, první staroturkické nápisy pochází až z doby Turkického kaganátu (552–745 n. l.). Etnonymum *Türk*- proto známe od národů se starší literární tradicí. V čínských pramenech se jedná o 突厥 *Tujüe*, ve střední čínštině podle Karlgrena *d'uətkjwət* / *t'uətkjwət* (Ulving 1997: 178, 241, 363) což Róna-Tas (1991: 10n.) převádí na příbuzný sogdijský tvar *twrkwt* = **türküt*; dále srov. starší tibetské *dru-gu* a v chotanské sakštině *ttrukä* + později *tturka*. Turkité zapsali autonymum později runovým písmem (čte se zprava doleva) variantně **𐰇𐰺𐰍** / **𐰇𐰺𐰍** *türük* nebo **𐰇𐰺𐰍𐰆** *kök-türük* „Modří Turkité“. Od neliterárních Xiongnu se v čínských pramenech dochovalo také několik topo-

nym, aristokratických titulů a např. označení Altajci uctívaného „nebe“ *chengli*, které dobře odpovídá sttur. $\uparrow \uparrow \uparrow \uparrow$ foneticky *täŋri* (A: 196).

Klasifikace turkických jazyků

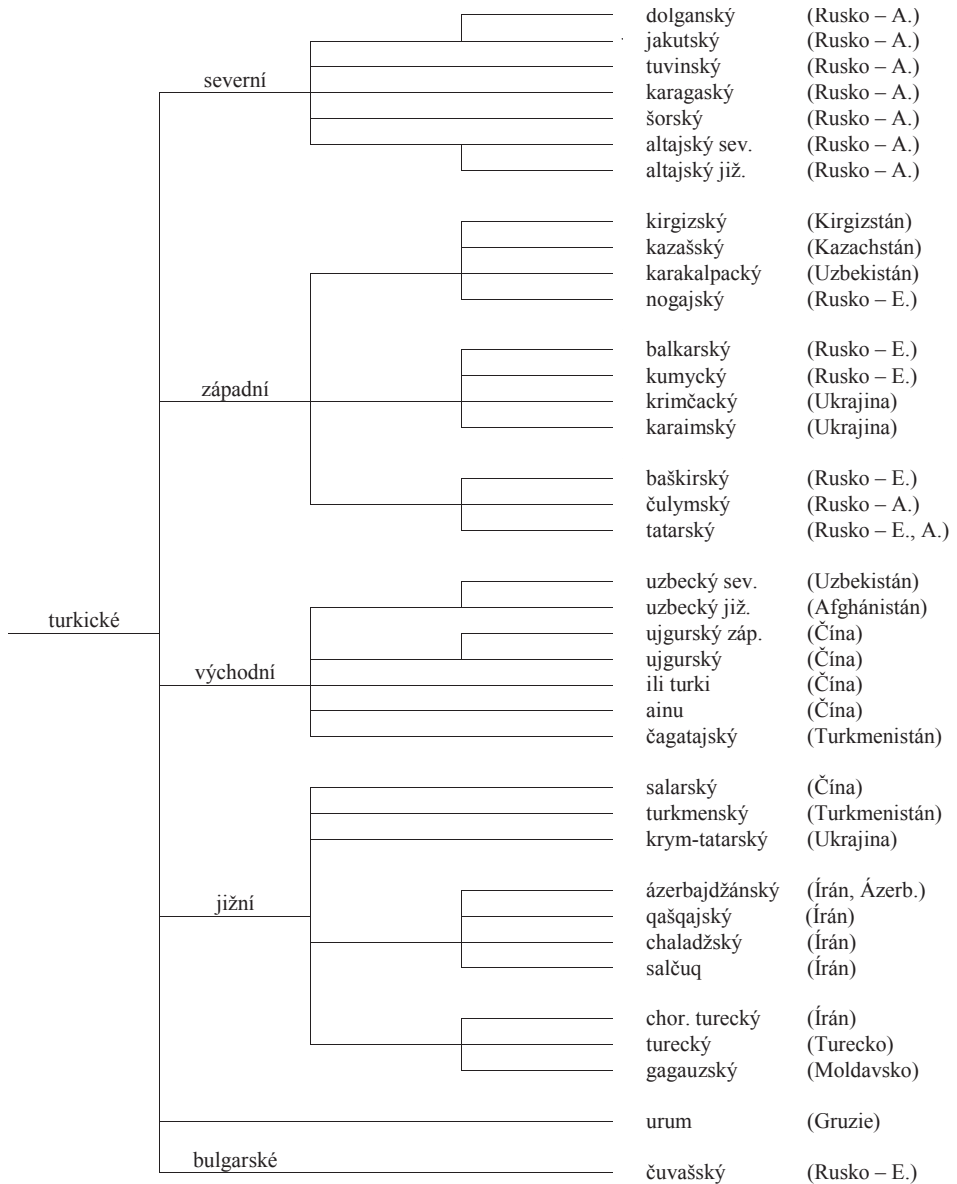
(0) Genetickou pozici turkických jazyků ilustrujme jedinou glottochronologickou analýzou všech altajských jazyků (EDAL 2003: 234). S. Starostin, A. V. Dybo a O. Mudrak nezveřejnili stromový diagram jazykové rodiny, ale jen tabulku s procenty korespondencí mezi rekonstruovanými prajazyky. Tyto výsledky však mohou být znázorněny v odpovídajícím grafu (pro rekonstruované prajazyky je užita projekce do současnosti v závislosti na datování dceřiných prajazyků - viz sloupec zcela vpravo):

(1) Klasifikace turkických jazyků podle *Ethnologue*₁₆ (2009)

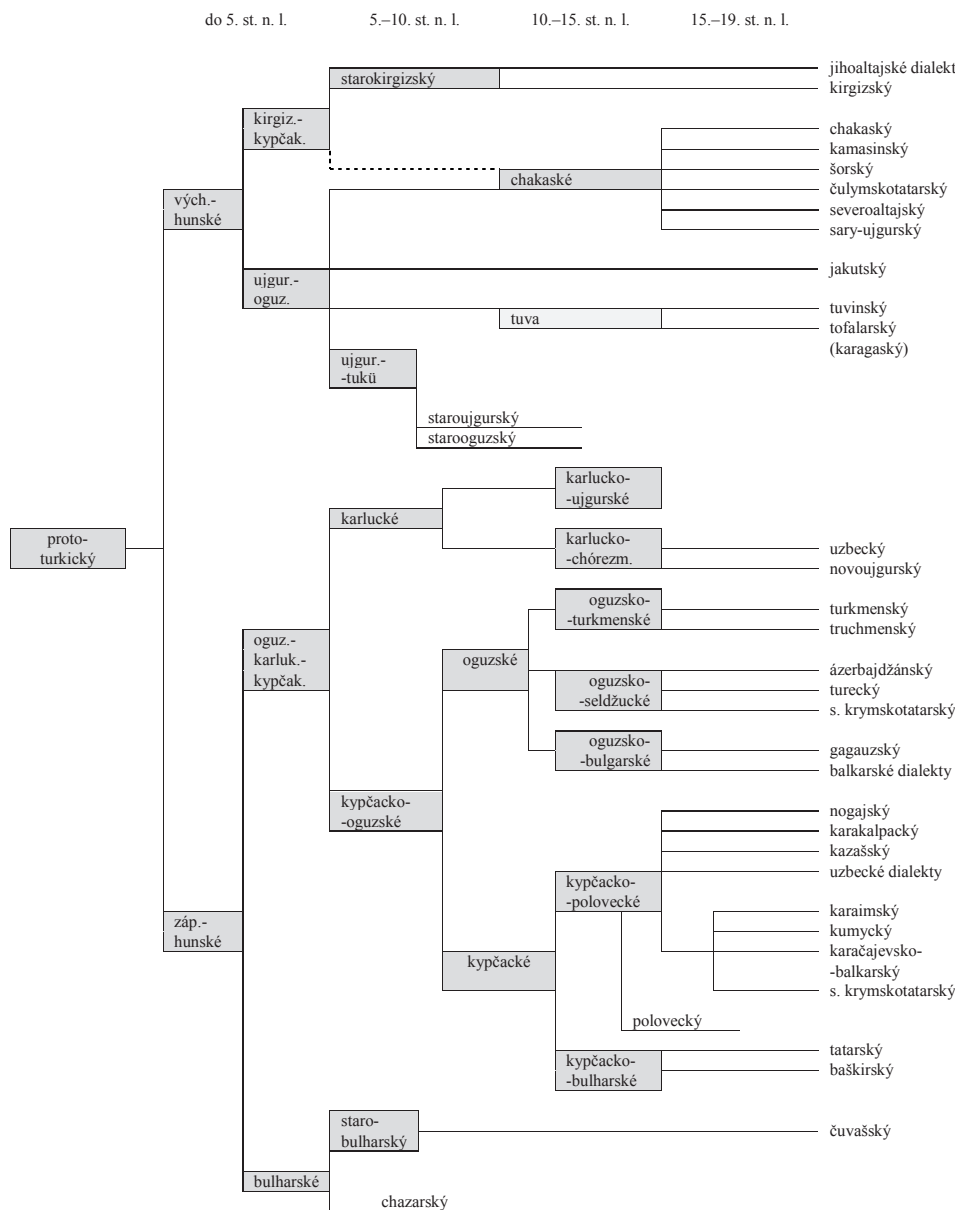
http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=7-16

Ačkoliv je prestižní monografie *Ethnologue* aktualizována každé čtyři roky, klasifikace (nejen) turkických jazyků vychází spíše z geografických než genetických kritérií a neodráží jejich vnitřní hierarchii:

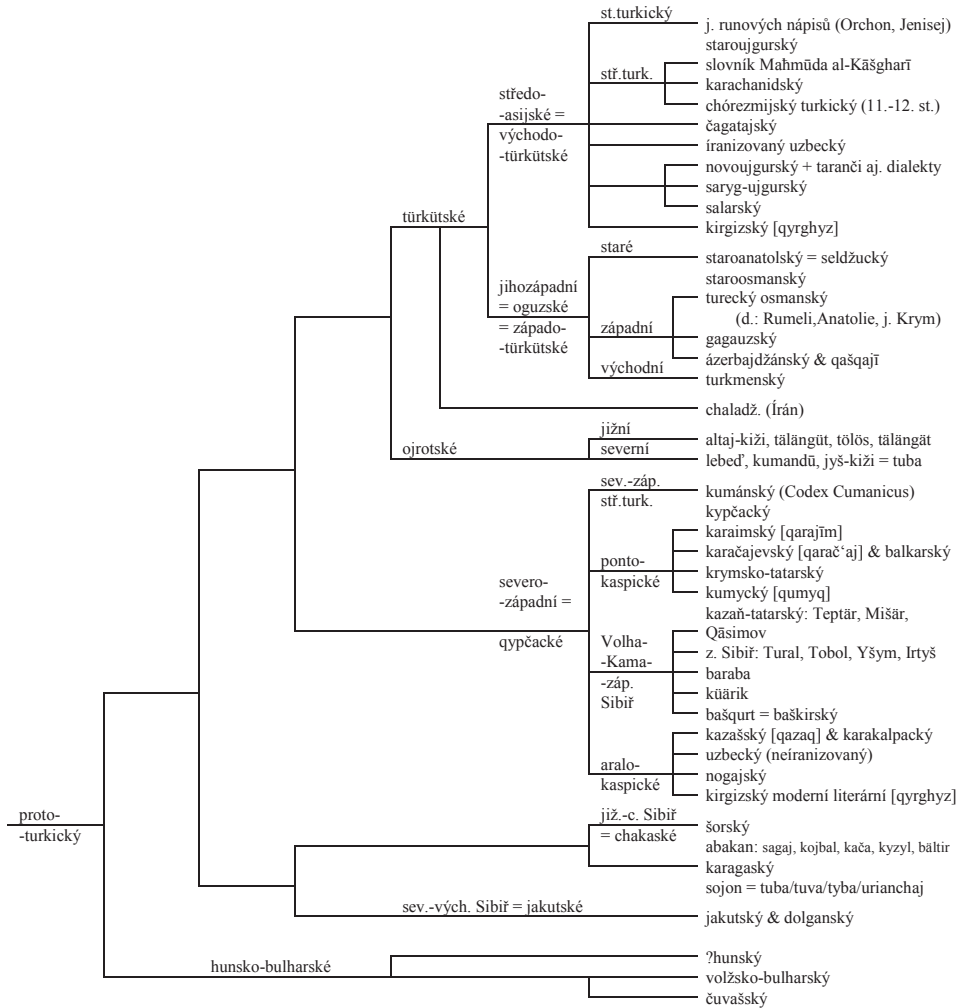
Zkratky: A. Asie, Ázerb. Ázerbajdžán, E. Evropa, chor. chorásánský, již. jižní, sev. severní, záp. západní.

(2) Baskakov (1960: příloha 2 mezi s. 228–29; 1981: 18–20) vypracoval dnes již klasickou genetickou klasifikaci:

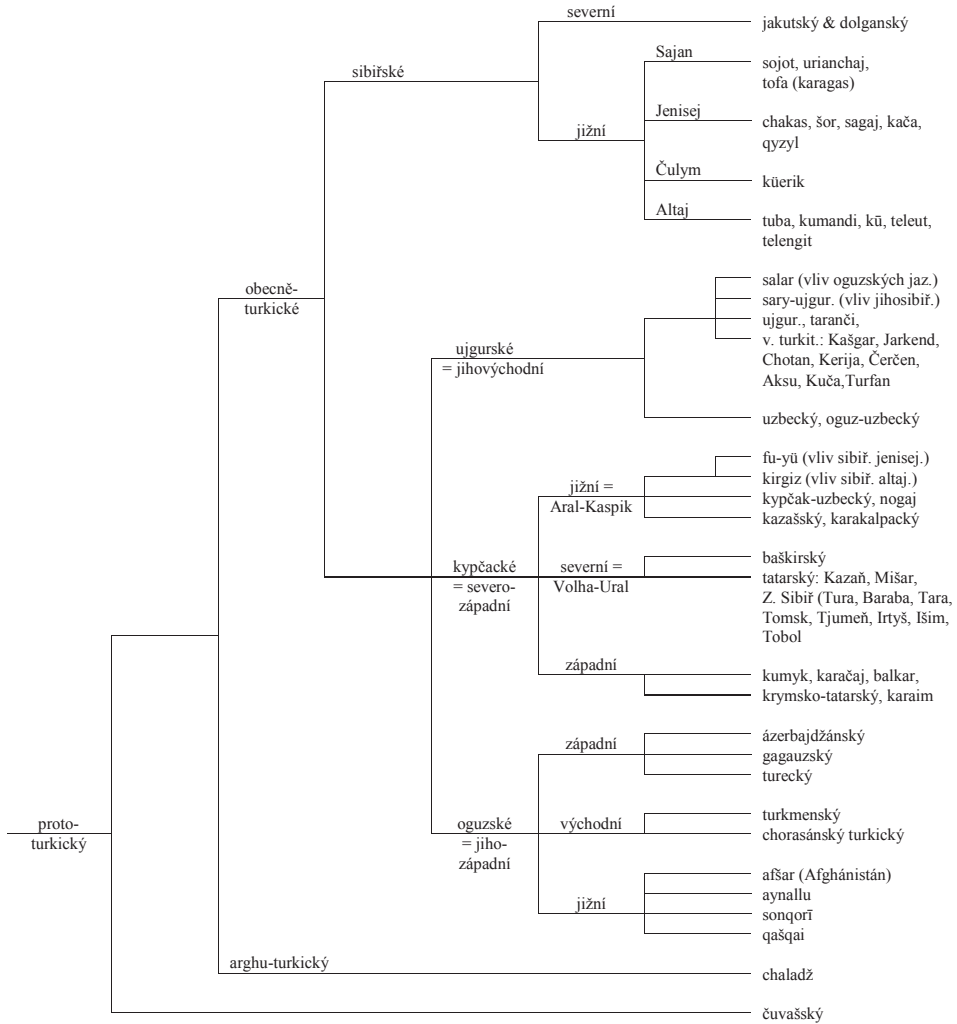

Zkratky: chórezm. chórezijské, j. jižní, karluk. karlucké, kirgiz. kirgizské, kypčak. kypčacké, oguz. oguzské, s. severní, ujugur. ujugurský, vých. východní, záp. západní.

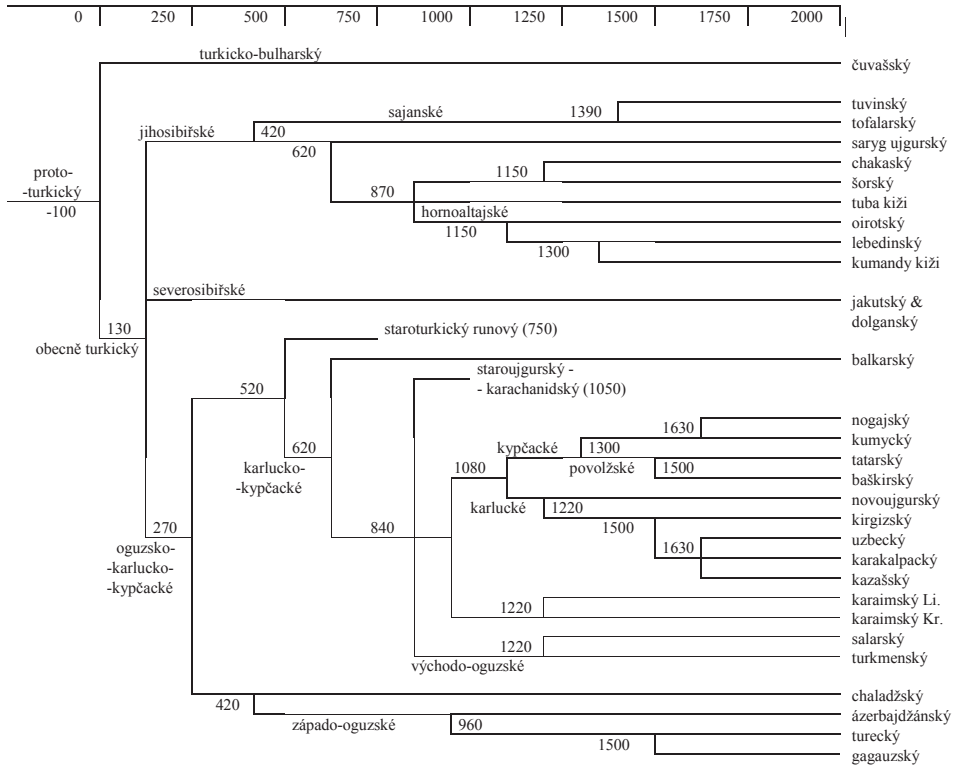
(3) Menges (1995: 60–61, + dodatky v 2. vydání na s. xiv-xv) také shrnuje tradiční klasifikaci, přihlíží ale přímo k literárním pramenům a menším skupinám na pomezí dialektů:

(4) Lars Johanson (1998b: 81–83) záměrně kombinuje geografickou, genetickou a typologickou klasifikaci:

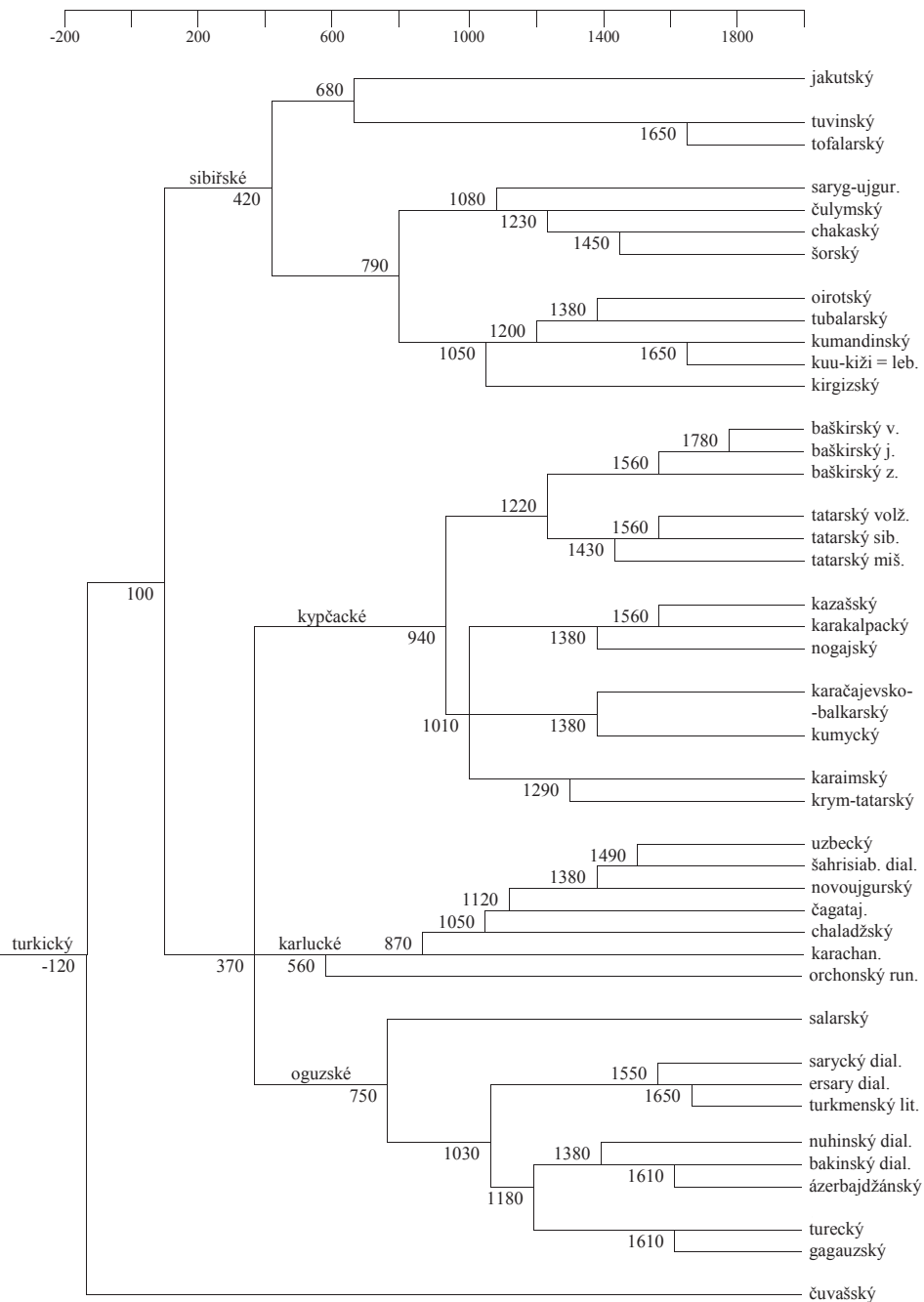

(5) Anna V. Dybo (2006: 766–817): její glottochronologická klasifikace respektuje i geografická hlediska:

(6) Klasifikace turkických jazyků Olega Mudraka (2009, 172–79) je zatím nejaktuálnější a zahrnuje i některé baškirské, tatarské, turkmenské a ázerbajdžánské dialekty:

Zkratky: čagataj. čagatajský (Babur Name), dial. dialekt, j. jižní, karachan. karachanidský (Mahmüda al-Kāšgharī, Kutadgu Bilig), leb. lebedinský, lit. literární, miš. mišerský, run. runový, sib. sibiřský, v. východní, volž. povolžský, z. západní.

Přehled turkické historicko-srovnávací fonetiky

Následující tabulky uvádí podle EDAL I. (2003, 136–49) korespondence mezi 22 současnými idiomy, starou ujurštinou a ranou střední turkičtinou za Karachanidů (999–1211 n. l.). Z charakteristických gramatických rysů turkických jazyků zmiňme alespoň vokalickou harmonii, výhradně aglutinační sufixy a větnou syntax typu SOV.

	*b-	*p/ṽ-	*p/ṽ-	*-b-	*-m(-)	*t-	*t/ṽ-	*t/ṽ-	*d-	*d
staroujgurský	b-	p	-p-	b	m/-n	t	t	t	t	d
karachanidský	b-	-p-/-b-/-p	-p-/-b-/-p	v	M/-n	t	t	t	t	δ
jakutský	b-	-b-/-p	-b-/-p	b/ø	m/-n	t	t	t	t	t
tuvinský	b-/p-	V“vV/ hV-/-“p	VvV/-p	-v-/-ø- /-g	m/-n	t/d	V“dV /-“t	VdV/-t	t/d	VdV/-t
tofalarský	b-/p-	V“pV/-p	VbV/-p	-b-/-ø- /-g	m/-n	t/d	V“tV/ “t	VdV/-t	t/d	VdV/-t
chakaský	p-	-b-/-p	-b-/-p	-b-/-ø-/ -g/-b	m/-n	t	t	t	t	z/-s
šorský	p-	-b-/-p	-b-/-p	-b-/-ø-/ -g/-p	m/-n	t	t	t	t	z/-s
ojrotský (altajský)	b-	-b-/-p	b-/-p	b/ø	m/-n	t	t	t	t	d’/j
kirgizský	b-	-p-/-b-/-p	b-/-p	-b-/-j- /-ø-	m/-n	t	t	t	t	j
ujgurský	b-/p-		p	b/v/g/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
uzbecký	b-		-v-/ p/b	v/g/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
kazašský, karakalp.	b-	-b-/-p	-b-/-p	b/w/j/ø	m/-n	t	t	t	t/(d-)	j
nogajský	b-	-b-/-p	-b-/-p	b/w/j/ø	m/-n	t	t	t	t/(d-)	j
baškirský	b-	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
tatarský (sibiřský)	b- (p-)	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
kumycký	b-	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t/d	t	t	t/d	j
balkarský	b-	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
karaimský	b-	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t	t	t	t	j
turkmenský	b-/p-	-b-/-p	-b-/-p	w/j/ø	m/-n	t/d	t	d/-t	d	j
ázerbajdžánský	b-/p-	-b-/-p	-b-/-p	v/j/ø	m/-n	t/d	t	d	d/t	j
gagauzský	b-/p-	-b-/-p	-b-/-p	v/ø	m/-n	t/d	t	d/-t	d/t	j
turecký	b-/p-	-b-/-p	-b-/-p	v/j/ø	m/-n	t/d	t	d/-t	d/t	j
chaladžský	b-	-b-/-p	-b-/-p	v/ø	m/-n	t	t	t	t	d
čuvašský	p-	-b-/-p	-b-/-p	v/ø	m/-n	t	-d/-t	-d/-t	t	-r-

	s-	sV̄-	sV̄-	n	r	l	č-	čV̄-	čV̄-	j-	j	j ₁
staroujgurský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j	j	d
karachanidský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j	j	δ
jakutský	ø	-h-/s/-t	-h-/s/-t	n	r	l	s	-h-/s	-h-/s	s	j	t
tuvinský	s	-"z/-"s	-z/-s	n	r	l	š	-"ž/-"š	-ž/-š	č	j	VdV
tofalarský	s	, 's	-z/-s	n	r	l	š	-"ž/-"š	-ž/-š	č	j	VdV
chakaský	s	z	z	n	r	l	s	-ž/-š	-ž/-š	č	j	z
šorský	s	z	z	n	r	l	š	č	č	č	j	z
ojrotský (altajský)	s	z	z	n	r	l	č	č	č	d'/j	d'/j	-j-
kirgizský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	ž	j	j
ujgurský	s	s	s	n	r/-j/-ø-	l	č	č	č	j	j	j
uzbecký	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j	j	j
kazašský, karakalp.	s	s	s	n	r	l	š	š	š	ž	j	j
nogajský	s	s	s	n	r	l	š	š	š	j	j	j
baškirský	s	θ	θ	n	r	l	s	s	s	j	j	j
tatarský (sibiřský)	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j/ž	j	j
kumycký	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j/ž	j	j
balkarský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	ž	j	j
karaimský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j	j	j
turkmenský	θ/s	θ/s	θ/s	n	r	l	č	č	-ž/-č	j	j	j
ázerbajdžánský	s	s	s	n	r	l	č	č	ž	j	j	j
gagauzský	s	s	s	n	r	l	č	č	-ž/-č	j	j	j
turecký	s	s	s	n	r	l	č	č	-ž/-č	j	j	j
chaladžský	s	s	s	n	r	l	č	č	č	j	j	d
čuvašský	s	-s- (= z)	-s- (= z)	n/m	r		š	ž	ž	š	j	j/v/ø

	*h	*y	*lV̄-	*lV̄-	*k-	*kV̄-	*kV̄-	*g-	*g	*ŋ
staroujgurský	j/h	z	š	š	k/q	k/q	k/q	k	g/γ	ŋ
karachanidský	j	z	š	š	k/q	k/q	k/q	k	g/γ	ŋ
jakutský	j/j	-h-/s/-t	-h-/s/-t	-h-/s/-t	k/x	g/γ	g/γ	k	ø	ŋ
tuvinský	j/j	-z/-s	-"ž/-"š	-ž/-š	k/x	-"g/-"k	-g/-k	k/x	-ø-/g/-γ	ŋ/ø
tofalarský	j	-z/-s	-"ž/-"š	-ž/-š	k/x	-"h/-"k/-"q	-g/-k/-q	k/x	-ø-/g/-γ	ŋ/ø
chakaský	j > j	-z/-s	-z/-s	-z/-s	k/x	g/γ	g/γ	k	-ø-/g/-γ	-g/-ø- -ŋ
šorský	j > j	-z/-s	-ž/-š	-ž/-š	k/q	g/γ	g/γ	k	-ø-/g/-γ	-g/-ø- -ŋ
ojrotský (altajský)	j	-z/-s	-ž/-š	-ž/-š	k	g	g	k	ø/j/g	ŋ
kirgizský	j	z	š	š	k	-g/-k/-q	-g/-k/-q	k	ø/j/g	ŋ
ujgurský	j	z	š	š	k/q	k/q	k/q	k	g/γ -k/-q	ŋ/n
uzbecký	j	z	š	š	k/q	k/q	k/q	k	g/γ -k/-q	ŋ/-j/-n
kazašský, karakalp.	j	z	s	s	k/q	-g/-γ/-k/- -q/-k/-q	-g/-γ/- -k/-q	k	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/-n

nogajský	j	z	s	s	k	-g/-k/-k	-g/-k/-k	k	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/-n
baškirský	j	z	š	š	k/q	-g/-γ/-k/- -q/-k/-q	-g/-γ/- -k/-q	k	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/- -g/-n
tatarský (sibiřský)	j	z	š	š	k	-g/-k/-k	-g/-k/-k	k	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/- -g/-n
kumycký	j	z	š	š	k/g/q	-g/-γ/-k/- -q/-k/-q	-g/-γ/- -k/-q	k/g	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/-n
balkarský	j	z	š	š	k/g/q	-g/-γ/-k- /-q/-k/-q	-g/-γ/- -k/-q	k/g	-w/-j/- -ø/-w/-j	ŋ/-j/- -g/-n
karaimský	j	z	š	š	k	-g/-k/-k	-g/-k/-k	k	g/w/j/ø	ŋ/-j/- -g/-n
turkmenský	j	z	š	š	k/G	k/q	-g/-γ/- -k/-q	g	γ/w/j	ŋ
ázerbajdžánský	j	z	š	š	k/G	k/x	-g/-γ/-k /-x/-G	g	γ/w/j/ø	n/j
gagauzský	j	z	š	š	k	k	-g/-ø/-k	g-	γ/w/j/ø	n/m/j
turecký	j	z	š	š	k	k	-γ/-k	g-	γ/w/j/ø	n/m/j
chaladzský	j	z	š	š	k/q	k/q	k/q	k	γ/w/j/ø	ŋ/j/g/n
čuvašský	j/v/ø	r/s	l/š	l/š	k/x	-g/-k/-x	-g/-k/-x	k	v/ø	n/m

	*i	*ī	*e	*ē	*e	*ē	*a	*ā	*a	*ā	*ı	*ĩ	*u	*ū	*o
staroujgurský	i	i	(i)	(i)	(e)	(e)	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
karachanidský	i	i	(i)	(i)	(e)	(e)	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
jakutský	i	ī	i	ī	e	ie	a	ā	ı̇	ı̇	ı̇	ı̇	u	ū	o
tuvinský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
tofalarský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
chakaský	ə	ə	i	i	i	i	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
šorský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
ojrotský (altajský)	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
kirgizský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
ujgurský	i	i	e/ä	e/ä	e/ä	e/ä	a/e	a/e	a/e	a/e	i	i	u	u	o
uzbecký	i	i	e	e	e/a	e	a/ɔ	a/ɔ	a/ɔ	a/ɔ	i	i	u	u	ı̇
kazašský, karakalp.	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
nogajský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
baškirský	e	e	i	i	i	i	a	a	a	a	ı̇	ı̇	o	o	u
tatarský (sibiřský)	e	e	i	i	i	i	a	a	a	a	ı̇	ı̇	o	o	u
kumycký	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
balkarský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
karaimský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
turkmenský	i	i	e	i	e	ā	a	ā	a	ā	ı̇	ı̇	u	ū	o
ázerbajdžánský	i	i	ä/e	e	ä/e	ä/e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
gagauzský	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
turecký	i	i	e	e	e	e	a	a	a	a	ı̇	ı̇	u	u	o
chaladzský	i	ii	ä	īe	ä	ä	a	āa	a	āa	i	īi	u	ūu	o
čuvašský	ə/ɔ	ə/ɔ	i	i	a	A	o	o	ı̇	ı̇	ə/ɔ	ə/ɔ	ɔ ^w	ɔ ^w	vi-/u-

Rozšíření, demografie a nejstarší literární památky turkických jazyků

1. západní / západo-hunské:

1.1. proto-bulharský / ogurský: = jazyk staroturkického období od 7. stol. n. l. v oblasti Volhy a později u Dunaje. Předcházel bulharštině v Podunají, volžské bulharštině a chazarštině. Jazykem mohly hovořit části kmenových skupin jako Bulhaři, Sabirové, Suvarové, Avaři, Oguři, Onoguři, Saraguři, Uturguři, Kuturguři. Až u pozdějších variet se dochovaly nápisy na náhrobních kamenech a jména bulharských kněží ve staroslověnských textech. Kromě pokračujících jazyků (viz níže) probíhalo silné etnické míšení. Kvůli nedostatku pramenů a nepřesvědčivým pokusům o rozluštění někteří autoři neuvažují o turkickém substrátu, ale jen o dílčích turkických prvcích a zdůrazňují íránské (u čuvaštiny ugrofinské) vazby. Postupnou asimilací místního obyvatelstva vznikli např. Balkarové, Čuvaši nebo Volžští Tataři.

1.1.1. bulharský = jazyk Dunajských Bulharů (i na Balkánu) s nápisy v runovém a řeckém písmu z 8.–9. stol. v říšském hlavním městě Pliska v Bulharsku a ve skalní kapli v Murfatlaru v dnešním Rumunsku. Silnější roli zřejmě měla úřední řečtina. Bulharská aristokracie se koncem 9. stol. poslovanštila (slovanská stará bulharština byla úředním jazykem od r. 893). Bulharština proto zaniká již v 9. století a zanechává několik jmen v byzantských a staroslověnských textech.

1.1.2. chazarský = jazyk Chazarské říše mezi řekami Volhou a Donem od 4. do 10. stol.; jména kmenů, vládců a toponyma známa jen ze sekundárních pramenů – poznámky arabských a byzantských cestovatelů, u Mahmúda Kašgarského. Chazarům asi vládly původní rody Kōktürků (Tujüe) z Turkického kaganátu; přinejmenším část chanátu konvertovala k judaismu. Vzhledem k rozsahu a trvání říše se jazyk musel zapisovat několika písmi, nicméně jediným přímým pramenem je tzv. *Kyjevský dopis* asi z roku 930 z chazarské diaspory v Kyjevě; pod vlastním textem dopisu v hebrejštině je připsáno runovým písmem jediné chazarské slovo *okhqurim* „čtu (to)“ (http://en.wikipedia.org/wiki/Khazar_language).

1.1.3. volžsko-bulharský čuvašský:

1.1.3.1. volžsko-bulharský = jazyk Volžských Bulharů ze středního období, který přetrvává až do 14. století a předchází čuvaštině. Zanechal nápisy v runovém a arabském písmu.

1.1.3.2. čuvašský = hlavní substrát se formoval vlivem skytho-sarmatských, slovanských, ugrofinských výpůjček, tatarštiny a baškirštiny. Za vlády Petra Velikého (1682–1725) byly elity všech národnostních menšin potlačeny a národy nesměly vykonávat strategická řemesla jako např. kovářství. Kulturní rovoj a první písemné prameny tedy začínají až ve druhé polovině 18. století. První čuvašské školy zakládal v 19. století I. J. Jakovlev (1848–1930), který do čuvaštiny překládal i ruské autory; nová literatura vznikala až za SSSR. K významným čuvašským lingvistům patří jeden z prvních sinologů Nikita Bičurin (1777–1853); z moderních básníků se v zahraničí proslavil Gennadij N. Ajsi (1934–2006). Dnes je čuvaština jediný živý jazyk ogurské / bulharské skupiny (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=chv) o 1.640.000 (2002) mluvčích na Volze

v Čuvašsku v RF s centrem ve městě Čeboksary; dále v Kazachstánu (22.300), Ukrajině (10.600) a v Uzbekistánu (10.000). 2 skupiny dialektů, *virjal* a *anatri*, jsou základem spisovného jazyka. Smíšená varianta na pomezí obou grup se někdy považuje za centrální dialekt (Clark 1998: 451). Polovina populace žije ve městech a většina ovládá ruštinu nebo další kontaktní jazyk: tatarštinu. Přestože je čuvaština užívána ve všech médiích a zapisuje se azbukou, je v důsledku politické a kulturní (christianizace) dominance ohrožená a ustupuje jako většina minoritních jazyků v RF ruštině. Čuvaština uchovala jevy rotacismu (*r* namísto *z* jako u ostatních turkických jazyků) a lambdaismu (*l* místo *š* jako u ostatních turkických jazyků; A: 210).

1.2. oguzsko-karlucko-kypčacké:

1.2.1. oguzsko-kypčacké:

1.2.1.1. oguzské = jazyky populace migrující v několika vlnách v 8. - 12. století z centrální Asie na Blízký Východ a do východní Evropy (kmeny Oguzů, On-Oguzů, Tokkuz-Oguzů). Na původním stanovišti na Orchonu a Jeniseji zanechali runové nápisy. Geograficky se kryli hlavně s východní částí Turkického chanátu (5.–8. stol.) v Mongolsku. K živým oguzským jazykům patří turečtina, turkmenština a ázerbajdžánština.

1.2.1.1.1. oguzsko-pečeněžské:

1.2.1.1.1.1. pečeněžský = Pečeněgové žili na Krymu mezi Chazary a Dunajskými a Volžskými Bulhary (= jazykové vlivy obou skupin); od 9. století se šířili dále na sever od Černého moře; pečeněžština se záhy smísila s bulharskými a jinými turkickými jazyky; dochovalo se jen několik slov: runové nápisy na zlatých nádobách nebo tituly a toponyma v sekundárních pramenech jako jsou např. Vengerské kroniky. Kvůli sporadickým památkám a bohatým etnickým vazbám Pečeněgů nelze jejich jazyk s jistotou klasifikovat.

1.2.1.1.1.2. uzský = jazyk se vyvíjel za stejných geografických souvislostí jako pečeněžština, jen v pozdější fázi, kdy přebírá prvky i z polovečtiny, slovanských a osmanských jazyků. Vyvinuly se z něj gagauzština a idiomy blízké balkánské turečtině.

1.2.1.1.1.3. gagauzský = (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=gag) = jazyk populace s komplikovanou etnohistorií. Vznik nejspíš slítím několika migračních vln (starší stepní migrace Bulharů, Kumánů + později Seldžukové); analýzy DNA ale ukazují i segment dříve usedlé neturkické populace. Proto se počítá i s dodatečnou turkizací. Gagauzové neměli v premoderní době národní stát. Vzrůst národního povědomí se váže až k rozpadu SSSR. V Moldávii, kde žije 147.500 mluvčích (2000), se stala gagauzština oficiálním úředním jazykem až v roce 1989; silné tření mezi prosovětskými / proruskými Gagauzy a proevropskými Moldavany uklidnilo až vyhlášení zvláštního právního statusu Gagauzské oblasti v Moldávii 23. 12. 1994; den je nyní gagauzským národním svátkem. Mluvčí žijí dále v Ukrajině 31.900, v Řecku 30.000, v Turecku 15.000, v RF 12.200, v Kazachstánu 700, v Bulharsku 540 a několik desítek v Rumunsku; mimo kontinent žije ještě 2.000 v Kanadě, USA a Brazílii (http://en.wikipedia.org/wiki/Gagauz_people). Jazyk byl do poloviny 20. stol. zapisován řeckou

abecedou, od roku 1957 upravenou azbukou a nyní se přechází na latinku. Pro 89% mluvčích je gagauzština primárním jazykem. Každodenní slovník nese stopy pravoslavného křesťanství. Kvůli výpůjčkám z osmanské turečtiny je gagauzština občas považována za její dialekt. Dialekty mají podle členění Gagauzů 2 hlavní skupiny: *přímořskou* a *bulharskou*, ke druhé skupině patří subdialekty: řecký, makedonský a besarabský (A: 189).

1.2.1.1.1.4. balkánská turečtina / někdy **gagauzská turečtina** = dvěma skupinami dialektů hovoří A) Gadžalové u Deliormanu v Bulharsku + v Turecku, dále tzv. makedonští Gagauzové na JV Makedonie a Surguči u Adrianopole; B) druhou skupinu bližší osmanské turečtině představují: Gerlovci, Jurukové, Karamani, Kyzylbaši a Tozlukové. Literaturu měli jen Karamani. Co do počtu mluvčích jde o 327.000 lidí v Turecku a 4.000 v Makedonii a v Řecku. V Turecku dominuje dialekt Juruk nad dialektem Surguč (7.000 mluvčích). Balkánští Turci vyznávají islám nebo křesťanství, v Makedonii část populace pastevecky kočuje a vyznává islám (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=bgx).

1.2.1.1.2. oguzsko-seldžucké = vzešly z migrační vlny Oguzů z Centrální Asie přes Chórezm a Írán v 10.–11. století.

1.2.1.1.2.1. seldžucký = jazyk migrantů a zpočátku usedlé vládnoucí vrstvy od 11. do 14. století, kdy se fixoval r. 1233 dílem *Qissa-i-Jūsuf* „Jusuf a Zulejchá“ od Sajjida Hamzy nebo v poezii verši islámského mystika Džaláledína Rúmího či díla *Rebâb-Nâme* od Sultána Věleda r. 1312. K pozdějším autorům patří Burhánuddím Sivasský a jeho *Díván* nebo Ahmed Fakih s *Čarh-nâme*; dále i epos *Kitáb-i dedem Korkud*. Seldžučtina se velmi rychle íránizovala a perština vystřídala seldžučtinu na dvoře i v literatuře. Turkickými jazyky dál mluvili obyčejní lidé. Hned v první polovině 11. stol. Seldžukové vytvořili říši od jihu Střední Asie (okolo jižní poloviny Kaspického moře) přes Írán až po Anatolii v dnešním Turecku; na jihu po Sýrii a severní Egypt. Seldžukové byli původně součástí Oguzů a v 9. století žili v severních oblastech dnešního Kazachstánu. Turkická elita se sama íránizovala už během expanze, kdy se v 10. stol na čas zastavila v íránském Chorásánu. Mocenská expanze proběhla za prvních tří sultánů: Tugrula I. (1037–1063), Alp Arslana (1063–1072) a Malik Šáha I. (1072–1092).

1.2.1.1.2.2. staroosmanský / ottomanský = další vývojová fáze seldžučtiny a jazyk přes šest století trvající Osmanské resp. Ottomanské říše (1299–1923). Staroosmanským jazykem hovořila populace v Anatolii a na Balkánském poloostrově. Nejstarší díla: *Kalila ve Dimna* (1330), *Iskander-nâme* (1390), *Kronika Ibn-Bibiho* (1415–1421) a pozdější náboženská literatura včetně komentářů ke Koránu. V literárním jazyce kulturních center byl extrémně vysoký podíl perských a arabských výpůjček. Staroosmanský jazyk byl tak smíšený, že i když měl turkickou gramatiku, bez znalosti perštiny a arabštiny mu nebylo možné rozumět. V pozdním období se na venkově dochovaly konzervativní turkické hovorové dialekty s menším podílem výpůjček, které sloužily jednak jako druhé jazyky sousedních etnických menšin a jednak později jako zdroj státem řízené očisty současné turečtiny – viz níže.

1.2.1.1.2.3. turecký = původem oguzský, dále se vyvinul ze staroosmanské-

ho. Pod silným vlivem perštiny, arabštiny a v novější době evropských jazyků (výpůjčky z vyjmenovaných jazyků tvořily 30–40% lexika!) se z něj stal smíšený jazyk. Umělou očistou prochází po nacionální revoluci Mustafa Kemala Atatürka a od konce 20. let 20. stol. se zapisuje místo arabského písma latinkou. Do reformy existoval velký rozdíl mezi literárním jazykem a hovorovou mluvou obyčejných lidí. Turečtina (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tur) je turkický jazyk s největším počtem rodilých mluvčích = přes 74 milionů + pro dalších 9 milionů je druhým jazykem (http://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_language). Turecké komunity najdeme po celém světě, zvláště v Evropě a v USA. Nejvíce obyvatel žije v Turecku (55 – 58 milionů = národní / státní jazyk) a okolních státech Středomoří: Bulharsko 747.000, Makedonie 200.000, severní Kypr 177.000 (= národní jazyk), Řecko přes 128.000, Rumunsko 28.700. Kvůli jazykové spřízněnosti a ekonomickým vazbám sílí turecké komunity v bývalých sovětských středoasijských republikách: přes 197.000. Většina Turků vyznává islám, jazyk se díky rozsáhlému území Turecka dělí na řadu dialektů: abecedně dinlerský, dunajský (Danubian), edirnský, eskişehirský, gaziantepský, karamanliský, razgradský, rumelský, urfský; geografické skupiny: jihozápadní, černomořská, jihovýchodní, severovýchodní + samostatně velká města: Istanbul, Ankara, Karamanli, Kastamonu (jiná členění A: 227, 231). Druhým hlavním jazykem Turecka je íránská kurdština s téměř 4 miliony mluvčích; turečtinu ovšem ovládají všichni Kurdové dokonale k nerozeznání od Turků. Moderní turečtina propojuje multilingvní výpůjčky, které vstřebávala na geografické i historické cestě z Centrální Asie na Západ (altajský substrát, stará čínština, středo- a novo-íránské idiomy, arabština) s nacionální tendencí se jich řízeně zbavovat pod vedením státní *Asociace pro turecký jazyk* (Türk dil kürumu - <http://www.tdk.gov.tr>) založené roku 1932. Za Ottomanské říše vznikla dichotomie mezi jazykem elity prosyceným perskými a arabskými výpůjčkami (diplomacie, vyšší obchodníci, vlivy islámu) a „čistším“ jazykem prostšího obyvatelstva. Ten se stal východiskem reformátorů, kteří nahrazují cizí lexikální popř. gramatické výpůjčky „původními“ turkickými novotvory. Díky sekularizaci a Atatürkovým reformám se turečtina v Turecku zapisuje latinkou na základě zákona z 3. listopadu 1928. Postupující „re-turkizace“ mladších ročníků je velmi úspěšná. Rozdíly mezi mladými Turky a jejich prarodiči jsou velmi výrazné. Po pestré etnogenezi Turecka je řada toponym řeckého a hetitského původu. Demografické tendence: přistěhovalectví Turků ze středomořských států zpět do ekonomicky posilujícího Turecka a posilování komunit ve vzdálenějším zahraničí. V kontinentální Evropě jsou Turci mimo Turecko a černomořské státy nejpočetnější v Německu (3,5 milionu), Rakousku, Švýcarsku, ve Francii, Belgii a Nizozemí.

1.2.1.1.2.4. ázerbajdžánský = moderní jazyk v 16. - 19. stol. se stal téměř koiné na V Turecka, na Kavkazu a v Dagestánu. Jazyk se vyvinul ze seldžučtiny ve východní oblasti; ve starší fázi do 18. stol. obsahoval stopy kypčackých prvků (částice a zájmena). Arabština měla na ázerbajdžánštinu jen menší vliv ve výpůjčkách zprostředkovaných přes perštinu. Perštinu naopak Ázerbajdžánci zprvu přejali pro písemné projevy a úřední styk. Na druhou stranu ázerbajdžánština

nahrazovala íránské dialekty v SZ Íránu. Hnutí za očištění od íránismů, arabismů, turkismů a výpůjček z evropských jazyků na zač. 20. stol. odpovídá stejnému hnutí v Turecku. Staro-ázerbajdžánská literatura vznikala v kontextu jiných jazyků už ve 14. stol. Básníci tvořili často ve třech jazycích: ázerbajdžánštině, arabštině a perštině např. poezie (dívány) od Säjida Imaduddina (též Näsimi – 1370–1417); zakladatelským klasikem ázerbajdžánštiny je v 16. stol. Mehmed b. Sülejman / Füzulí (1498/1552–1556): „Kniha stíznosti“ *Šikájetnáme* + ázerská verze díla *Lajlá a Madžnún*. Pozdější autoři: Molla Vel-vidadi, Mulla Pänah / Vagif, Mulla-kásim Nabati; Od 16. a 17. století lidové písně *ašug* + romantické básně; klasické období v 19. století např. Achundov (1812–1878) (PL: 39–44). Dvě nejnovější fáze odpovídají trvání SSSR a národnímu oživení po jeho rozpadu. Ázerbajdžánština nebo ázerská turečtina se dělí na severní v Ázerbajdžánu (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azj) a jižní v SZ Íránu (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azb). Severní ázerbajdžánštinou bohatou na dialekty hovoří jako národním jazykem nejvíce lidí (8.100.000) v Ázerbajdžánu (2009), z toho je více než polovina monolingvní. Dále jsou jazyk a populace rozšířeny v asijské části Ruské federace (622.000 hl. Kavkaz) a v bývalých sovětských satelitních státech. Dialekty se dělí do geografických skupin na *východní* (kubinský, bakinský, šemachinský, muganský, lenkoranský), *západní* (kazachský, gjandžinský, karabachský), *severní* (nuchinský), *jižní* (nachičevanský, ordubadský, tabrízský, jerevanský) a *přechodné* (geokčajský, agdašský, džebraílský). Jazyk byl původně zapisován persko-arabským písmem, po vzniku SSSR převážila azbuka nad krátkodobým užíváním latinky. K ní se Ázerové vracejí po rozpadu SSSR. Azbuka zůstává v Arménii (161.000) a v Iráku Ázerové píší arabským písmem. Díky politickým tlakům se ázerbajdžánština stala národním jazykem Ázerbajdžánu až roku 1956. Populačně dominuje jižní (též íránská) ázerbajdžánština v Íránu = 11.200.000 mluvčích zasahuje i do Iráku (přes 600.000 hl. v okolí města Kirkúk), Turecka (530.000, oblast Kars) a Sýrie (přes 30.000). Díky Íránu Ázerbajdžánci vyznávají islám obou hlavních směrů (sunna, ší'a).

1.2.1.1.2.5. turkické idiomy v Íránu = mluvčí jsou potomky nadvlády Oguzů; idiomy vznikly míšením s íránskými jazyky nebo ázerbajdžánštinou. Z menších se jedná o dialekty / idiomy: **afšarský** (600.000 mluvčích a převážně nomádů s dialekty na S a J Íránu + v Turecku, Sýrii a Afghánistánu; početnější severoíránský dialekt je podobnější ázerbajdžánštině, jižní qašqaištině; Afšarové jsou stoupcem ší'itského islámu; perské výpůjčky; vokál *a* vyslovován okrouhle *o*), **bajatský** (dialekt oguzského superklanu Bajatů, kteří byli v bojích s Mongoly vytlačeni do okolí Nišápuru, odkud se v několika skupinách rozptýlili na Ázerbajdžánské hranice, do Turecka, Sýrie, Iráku, Libanonu a Afghánistánu; někteří byli politicky činní v Íránu v Makuském sultanátu v 19. a 20. stol. - www.bayat.co.uk/Main.html; nyní je slovo *Bajat* časté příjmení mezi íránskými a turkickými národy), **inalu** (dialekt označen podle stejnojmenné vesnice na SZ Íránu v provincii Ardábíl), **kağarský** (na V od pohoří Elbrus), **karapapaský** (spíše dialekt ázerbajdžánštiny, údajně snad až se statisíci mluvčích v Ázerbajdžánu, Íránu, Gruzii, v Arménii a na SV Turecka; populace může být subetnikem Ázerů, kteří ze se-

veru teritoria ustupovali před ruskou expanzí do Persie a Osmanské říše; v SSSR byli od 30. let úředně zařazeni k Meščetským Turkům a část jich nechal Stalin deportovat do Centrální Asie - <http://en.wikipedia.org/wiki/Karapapak>), **šachsevenský** (podle některých zdrojů spíše dialekt kmene Oguzů, dnes s cca 300.000 mluvčími v Íránu na Z a J od Teheránu + v Ázerbajdžánu; <http://en.wikipedia.org/wiki/Shahsevens>), **tejmurtašský** (bez bližších dat). Co do počtu mluvčích jsou významné jazyky qašqaický, chórasánská turkičtina a chaladžtina. **Qašqaiština** (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=qxq) je jazyk 1.500.000 obyvatel JZ Íránu (hlavně v provinciích Fárs, Chůzestán a Isfahán) včetně známého města Šíráz. Populaci (muslimové – ší'a) tvoří ještě do nedávna kočující pastevci, proto se ázerbajdžánštině blízký jazyk, zapisovaný persko-arabským písmem, příliš neuplatňuje v médiích, ale v soukromí a drobném obchodním styku. Druhým jazykem Qašqaiců je íránské fársí. Na etnogenezi současných mluvčích se z části podíleli Íránci a Arabové. Další z idiomů: **chorásánská / kizilbašská turkičtina** (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kmz) je typologicky na pomezí mezi ázerbajdžánštinou a turkmenštinou. Chorásánskou turečtinou hovoří 400.000 (1977) osob v Íránu převážně v SZ provincii Chorásán; idiom má ještě další název podle oblasti Kučan. Kromě hlavního severního dialektu je jižní varieta okolo Soltanabádu a západní u Bojnourdu. Mluvčí mají rozhlasové programy ve vlastním jazyce a obvykle ovládají i fársí. Také **chaladžština** (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=klj) je samostatný turkický jazyk ve středním Íránu v provincii Markazi s dialekty vesnic na severu a jihu oblasti. Fársí je druhým jazykem a mladší mluvčí na něj stále častěji přechází. Jazyk je odlišný od stejnojmenného indoíránského idiomu a dříve byl chybně považován za dialekt ázerbajdžánštiny; sdílí také společné rysy s turkmenštinou. Jazyk uchoval staroturkickou iniciálu *h, což by ho vyčleňovalo z oguzské větve a předkové známí z manichejských pramenů v 8. stol. n. l. jako Arghu (Doerfer 1998: 277) by museli pocházet z ještě starší migrační vlny. Počet muslimských mluvčích přesahuje 42.000 (2000).

1.2.1.1.2.6. urumština = (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uum) jazykem hovoří vedle původních Turkitů i turkizovaní Řekové. Roku 2000 žila větší polovina populace (97.700) v Gruzii a menší v (95.000) v Doněcké oblasti na Ukrajině; proto je jazyk někdy považován za dialekt krymské tatarštiny. Etnonymum je původně turkickým nepřímým označením Řeků (pomocné iniciální u- + arab. *rūm* „Řím(an)“), kteří hovořili turkickými jazyky. Urumštinou se psalo jen začátkem dvacátého století: výjimečně řeckou abecedou, do roku 1937 na několika základních školách podle Turků latinkou (ruští a ukrajinští lingvisté zapisují jazyk upravenou azbukou). V současné době roste počet emigrantů z Gruzie do Řecka.

1.2.1.1.3. oguzsko-turkmenské = pochází z migrační vlny z území Mongolska po rozpadu Turkického kaganátu v polovině 8. století.

1.2.1.1.3.1. středoturkický (oguzský) = jazyk ustálený v 10.–11. století proslavil srovnávacím slovníkem turkických idiomů *Diwân lughât et-türk* Mahmúd Kašgarský.

1.2.1.1.3.2. turkmenský = východní oguzský jazyk cca z 12.–15. stol. s íránskými vlivy (partština, sogdijština, perština). Nová literatura začíná v 16.–18. století. Prvním dílem byl *díván* od Bajram-chána (1505–1651); produktivnějšími spisovateli se stali básníci Dovlet Mahmed Ázadí (1700–1760) a jeho syn Mah-tum-kuli Fragí (PL: 48). K dalším patřil např. Abdur Satar-kaza a jeho *Kniha vyprávění o bojích Tekinců*. Hlavní rozvoj literatury nastává v 18. a pak ve 20. století (Kerbabajev). Současná turkmenština (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tuk; http://en.wikipedia.org/wiki/Turkmen_people) je národním jazykem 5.500.000 osob v Turkmenistánu a dalších téměř 3 milionů lidí žije nejvíce v pohraničních oblastech, tj. v Íránu (1.300.000 – 2.000.000), Afghánistánu (500.000 – 932.000), Pákistánu (60.000), asijské části RF (33.000), v Ukrajině (3.709), Turecku, Iráku, Kazachstánu, Uzbekistánu, Kirgizstánu, Tádžikistánu, Sýrii. Původně byli jako Turkmeni označováni všichni Oguzové; vlastní etnonymum se z něj stalo až později. Turkmenština je nejvíce příbuzná turečtině a ázerbajdžánštině. Nejznámější turkmenské dialekty původních kmenů/klanů: čowdurský, ärsarinský, goklenský, iomudský, salyrský, sarykský, tekkeský (tento je základem spisovné turkmenštiny); v Íránu pak änaulský, nohurlský, hasarlský (A: 194, 226). Turkmenština byla zapisována třemi typy písma: nejstarší arabské vystřídala v letech 1938–1991 azbuka, kterou stále užívají zvláště starší lidé ve všech oblastech ruského vlivu. Po roce 1991 se začalo přecházet na latin-ku, kterou píší i starousedlíci v Západní Evropě. Arabským písmem píší současní Turkmeni v Afghánistánu a Íránu (gramotnost zde činí pouze 15–25%). Turkmeni vyznávají islám a v lokalitách s majoritou íránských etnik obvykle ovládají jejich jazyky.

1.2.1.1.3.3. truchmenský = vymírající / mrtvý idiom v Kalmycku na jih od Elisty a ve Stavropolském kraji. Jazyk je substrátem úzce příbuzný turkmenštině s vlivem nogajštiny.

1.2.1.2. kypčacké = jazyky migrantů třetí vlny (po Bulharech a Oguzech), tj. Kypčaků, kteří se dostali až na V a JV Evropy. Smíšením s Bulhary a Oguzy a pod vlivem okolních idiomů vznikly jazyky kypčacko-bulharské, kypčacko-polovecké a kypčacko-nogajské. V první fázi vývoje na území Džochiho chanátu (= Zlaté hordy) jazyky vykazují současně elementy *ʒ* a *j*; postupně se v západní části vyskytuje pouze *j* a ve východní pouze *ʒ*. Dále na východě je středoturkická čagatajština také *j*-jazyk.

1.2.1.2.1. kypčacko-bulharské = jazyky Kypčaků smíšené s turkickou bulharštinou a oguzskou turečtinou.

1.2.1.2.1.1. literární kypčacko-bulharský = jazyk západní oblasti Zlaté hordy s písemnými památkami ze 13.–15. století. Jazyk se vyvíjel v Kazaňském a Astrachaňském chanátu až do dnešní tatarštiny a baškirštiny.

1.2.1.2.1.2. tatarský; nejprve tzv. starotatarský literární jazyk ve Zlaté hordě, Kazaňském a Astrachaňském chanátu ve 14.–15. století. První autoři Ibadully Imám nebo Hadži Abul-Manih s dílem *Risala-i azíz*. Tatarská poezie se datuje do 16. a 17. století (básníci Maula Kuli nebo Muhamedjara); současná mluvená tatarština se formovala v 19. stol. díky univerzitě v Kazani, kde působil Kajum

Nasyri (1825–1902). Prvním moderním tatarským básníkem i publicistou byl Gabdulla Tukaj (1886–1913); další nové fáze začínají se vznikem a rozpadem SSSR (PL: 57). Tatarštinou (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tat) hovoří 5.350.000 (2002) obyvatel RF zejména v republikách Tatarstán a Baškortostán + ve velkých městech ostatních částí RF, podobně ve všech státech bývalého Sovětského svazu + ve Finsku, v Turecku, v Číně (800 mluvčích), v Ázerbajdžánu, v Ukrajině a v USA. Dialekty běloruských a litevských Tatarů už vymřely (A: 188). Tatarštinu užívají jako druhý jazyk i Rusové a Mordvinci v menších městech s převahou Tatarů. K tatarštině přešla část etnika Mari. Tataři hovoří v RF třemi hlavními dialekty: centrálním v Kazani (výchozí pro spisovný jazyk), západním v Mišeru (má nejkonzervativnější morfologii) a východním = tzv. sibiřskou tatarštinou. Klasifikace subdialektů: sibiřská tatarština s dialekty barabským, tomským a tobol-irtyšským, který se dále dělí na: tjumeňský, tobolský, tara, tevriz a zabolotny. Poppe uvádí smíšené dialekty: astrachaňský, uralský, kasimovský a tepterský; dle dalších zdrojů ještě krjašský, nogajbaský, išimský, jalutorovský, tarlycký, turinský, arinský, barabinský a další (A: 194). Tatarština je od roku 1917 oficiálním jazykem Republiky Tatarstán (společně s ruštinou). Za SSSR užívání tatarštiny rychle sláblo; regres se zastavil s národním oživením na konci 20. století. Některým Tatarům se podařilo dostat mezi ruskou i světovou elitu, jako např. současná tenistka Dinara Safinová. Jazyk je v Tatarstánu užíván ve všech médiích a ve všech institucích včetně základních a některých středních škol. Zapisoval se původně arabským písmem, od roku 1928 azbukou. Přechod na latinku od roku 2000 je jen částečný kvůli platnosti zákona, podle kterého musí být všechny oficiální jazyky RF psány jen azbukou. Na univerzitě v Kazani se jazyk užívá jen na oborech o tatarské kultuře, jinak převládá univerzální ruština. Lepší vývoj je v chudších oblastech. Tataři jsou nejčastěji konzervativní muslimové (sunna); bilingvismus s ruštinou je výraznější u křesťanů. V Číně hovořilo jazykem už jen cca 800 lidí z 4.890 místní etnické populace čín. *Tata'erzu* 塔塔尔族 v Ujgurské autonomní oblasti v roce 2000 (podle Mu & Zhu 2003 viz Liu 2009: 318). Jazyk zde žije už jen v rodových pověstech a písních. Mluveným jazykem se stala kazaština nebo řídčeji ujugurština - oba jazyky se zapisují upraveným persko-arabským písmem.

1.2.1.2.1.3. baškirský = tatarštině příbuzný jazyk původem z Povolží, proto se Baškířům říkalo Volžští Tataři (Berta 1998a: 283). Baškirská literatura začíná až ve 20. století, k čemuž přispěl tatarsko-baškirský vzdělanec M. Gharufi (1880–1934). Dříve etnikum psalo arabským písmem a jako literární jazyk se užívala čagatajština a v ústním styku místní turkické idiomy. Ze spisovatelů 20. století je nejvýznamnější Mostaj Kārim, narozený 1919, s částí díla i v českém překladu (1982 – *Okřídlený kůň*, PL: 58). Dnes (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=bak) hovoří baškirsky 1.380.000 mluvčích (2002) v evropské části Ruské federace při pohoří Ural v republice Baškortostán (zde s ruštinou oficiální jazyk RF). Etnická populace (přes 2 miliony, z toho mluvčích cca 1.500.000) je rozestata i v okolních velkých městech v RF, v Ukrajině a ve středoasijských státech. 2 největší klany: vlastní Baškířové a Těptjarejci.

Jazyk má 3 dialekty: západní / severozápadní = turžanský, horský = kuvakan (výchozí pro spisovný jazyk) a stepní = jurmaty (A: 227). Baškirové užívají i druhé jazyky sousedů: tatarštinu, ruštinu a vyznávají islám. Idiom nečeká slibný vývoj – mladí Baškirové jej považují za nemoderní. Písemné systémy byly přijímány podle aktuálních politických tlaků: 1923–1930 arabské písmo upravené pro potřebu baškirštiny, 1930–1938 latinka, poté azbuka. K významným baškirským básníkům patří Jakup Kulmiy / J. Chajrulovič Kilmuchametov (1918–1994).

1.2.1.2.2. kypčacko-polovecké = jazyky, které se vyvíjely od 11. století v rozsáhlé oblasti kypčackých a nogajských stepí + severní černomořské oblasti. Hlavní starší zástuce: kypčacký / polovecký (viz níže). Rozlišují se fáze do mongolského vpádu bez literárních pramenů (zachována jen malá část lexika v sekundární literatuře typu slovníku M. Kašgarského, ve Vengerských kronikách, Slovu o pluku Igorově) a po stažení Mongolů s bohatší literaturou mezi 13. a 16. stoletím, kam patří už z konce 13. stol. *Codex cumanicus* nebo v arabštině napsané gramatiky, turkicko-arabský slovník a poéma *Gulistán bit tjurki* od autora Sejf Sarai.

1.2.1.2.2.1. kypčacký / kumánský / polovecký ze 14.–15. století v oblasti jihozápadního Kazachstánu, na Volze, Donu a na Krymu. Kromě pramenů z předchozího oddílu lze nalézt lexikum v karaimských překladech židovských textů. Jazyk pokračuje v dnešní karaimštině, kumyčtině, karačajské balkarštině a krymské tatarštině.

1.2.1.2.2.2. karaimský = jazyk se formoval ve 14.–16. století na JV Ukrajině s diasporami v Litvě, Polsku, Turecku, Rumunsku a USA. Mluvčí přejali od Chazarů judaismus (některé karaimské texty byly ve 14. století zapsány také hebrejskou abecedou); díky uzavřeným komunitám si jazyk udržel plný potenciál až do poloviny 20. století. Meier & Meirová (1979: 116) odhadovali 8.000 mluvčích na sklonku 70. let. Zlom způsobila sovětská sekularizace. Ruská reprezentativní příručka z r. 1993 uvádí 6.000 mluvčích, současné odhady (2006) (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kdr) činí pouze 1.010 mluvčích pro Krymskou autonomní republiku v Ukrajině a 50 v Litvě (<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00140>). Až na několik nejstarších lidí jsou všichni Karaimové bilingvní. V Ukrajině se karaimština zapisuje azbukou, v Polsku a Litvě latinkou. Jazyk je svými dialekty halych / lusk a trakai blízké příbuzný karačajštině a kumyčtině.

1.2.1.2.2.3. kumycký = jazyk populace s ne zcela jasnou etnogenezí, ale vyšší kulturní úrovní; někteří autoři zvažují souvislost s Chazary; od 16. první kumycký autor: Yirçi Qazaq (*1839); běžné psané texty pochází až z doby SSSR. Jazykem dnes hovoří 422.000 obyvatel (2002) (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kum) v jihozápadním cípu RF v Dagestánské republice + menší počet rodin v Kazachstánu a v asijské části Turecka. Jazyk vykazuje značné odlišnosti v dialektech bujnak (= základ dnešního spisovného jazyka), chasavjurt, kajtak, podgornij a terek (další varianty A: 227). Populace vyznává sunnitský islám, od r. 1938 píše azbukou (v kumyčtině vychází novinové články + příspěvky do rádia) a obvykle používá ruštinu jako druhý jazyk.

1.2.1.2.2.4. karačajsko-balkarský = jazyk se formoval pod vlivem poloveckých Kumyků při severní oblasti Kavkazu. Jazykem s hlavními dialekty karačajským a balkarským hovoří 108.000 lidí (resp. etnicky 156.000 Karačajů a 85.000 Balkarů) v Karačajsko-čerkeské a v Kabardino-balkarské oblasti RF (+ drobné skupiny v Ázerbajdžánu, středoaasijských republikách a USA) (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=krc). Balkarský má subdialekty bachsanský, čegemský, malkarský a chulam-bezinský (Berta 1998b: 316). Muslimští mluvčí píší azbukou. Vlastní texty pochází z doby SSSR, kdy ale ve 40. a 50. letech ¼ až ½ Karačajů a Balkarů zahynula nebo zmizela při deportacích na Sibiř.

1.2.1.2.2.5. krymsko-tatarský; jazyk přijala část kypčackých a část oguzských migrantů, odtud 2 hlavní dialektické vrstvy. Jazykem s nejstaršími písemnými památkami ze 17. a 18. stol. hovoří 260.000 lidí v Ukrajině, 150.000 v Uzbekistánu, 22.000 na východě Rumunska, 6.000 na severovýchodě Bulharska, 2.000 v Turecku (2006) a také v RF, USA, Kirgizstánu a v Moldávii (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=crh). V zemích se sovětským vlivem se jazyk psal azbukou, v Ukrajině od roku 1997 také latinkou. Jazyk je přes poměrně vysoký počet mluvčích ohrožen kvůli nízké úrovni znalostí. Krymští Tataři vyznávají islám a někdy bývají nesprávně ztotožňováni s vlastními Tatary. Dialekty: nogajský, tatský, jaliboljuský. Příbuznou turkojazyčnou skupinou na Krymu jsou nepočetní Krymčakové (1.500 roku 1993; A: 188).

1.2.1.2.3. kypčacko-nogajský = jazyk Nogajské a Uzbekké hordy + několika chanátů ve 14. až 16. století. Dal vznik nogajštině, karakalpačtině, kazaštině a kypčackým dialektům uzbečtiny (Meier & Meier 1979: 116).

1.2.1.2.3.1. nogajský = jazyk vzniknul ve Velké nogajské hordě. Části bible byly do nogajštiny překládány již od roku 1659, ale nejstarší text zapsaný v arabském písmu pochází z roku 1883 (Csató & Karakoç 1998: 333). Domácí literární fixace proběhla až za SSSR. Nogajštinou (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=nog) hovoří cca 90.000 lidí hlavně v oblasti severního Kavkazu v Čerkeské oblasti RF plus menší skupiny v Kazachstánu a v Uzbekistánu. Nepříliš odlišné dialekty se dělí na tzv. bílý (kuba), černý (kara) a centrální (vlastní nogajský). Díky lokální koncentraci etnika se jazyk vyučuje na základních a středních školách. Nogajci běžně hovoří rusky a vzácněji karačajsky.

1.2.1.2.3.2. karakalpacký = jazyk kypčackého typu s vlivy turkmenštiny, chórezmijské uzbečtiny a více íránských idiomů (sogdijština, partština). Rozšířen v Uzbekistánu (407.000 mluvčích v roce 1993) a v Afghánistánu (2.000) (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kaa); poruštění potomci Karakalpaků žijí ještě na území bývalého Sovětského svazu. Hlavní oblast Karakalpaků leží na SZ Uzbekistánu v povodí Amudarji a na jih od Aralského moře; dvě dialektické oblasti: severovýchodní a jihovýchodní; na severu převládá vliv kazaštiny, na jihu uzbečtiny (A: 226). Muslimská populace užívá jako druhý jazyk ruštinu. Karakalpačtina je zase druhým jazykem pro Nogajce a Baškiry. Po literární fixaci v azbuce za SSSR Karakalpací přechází na latinku. Menší skupina v Afghánistánu užívá častěji farsí nebo uzbečtinu a žije severně od Džalalabádu

a na jih od Mazáre-Šarif. Kvůli problematickému civilizačnímu rozvoji se populace v Afghánistánu vyznačuje jen nízkou gramotností.

1.2.1.2.3.3. kazašský = formování v 15.–16. století, kdy se ještě v Turkestánu psalo čagatajskou turkičtinou. Jazyk i populace se odštěpily z nogajské hordy; kypčacký substrát pak modifikovaly indo-iránské a na východě čínské prvky. Kromě lidových eposů např. o Koblandy-bátyrovi tvořili kazašskou literaturu národní buditelé až na přelomu 19. a 20. století jako např. Šokan Válichanov (1837–1865), Ibraj Altynsaryn (1841–1889) a Abaj Kunanbajuli (1845–1889), jehož *Čtyřicet rozjímání o životě a lidech* vyšlo i česky roku 1959 (PL: 51). V předchozích stoletích Kazaši psali úřední dokumenty v jiných jazycích, nejčastěji v čagatajštině a později v tatarštině (Kirchner 1998: 318). Dnes je kazašština (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kaz) národním jazykem v Kazachstánu, kde jí hovoří přes 10 milionů Kazachů. Kazaši tvoří majoritu více než 63% z 16.400.000 (2010) obyvatel, Rusové pro srovnání přes 23% (<http://en.wikipedia.org/wiki/Kazakhstan>); ruština je i tak druhý oficiální jazyk. Kazašština je dále rozšířena v Číně (1.250.0000 roku 2000), v Uzbekistánu (808.000), v řadě zemí Evropy (přes půl milionu), v Mongolsku (182.000), v Íránu (3.000), v Afghánistánu (2.000). Kazaši žijí i v asijské části RF (560.000 roku 2002), ostatních středoasijských státech, v Ukrajině a USA. Kazaši měli až do přelomu 19. a 20. stol. společné etnonymum s Kirgizy. Díky postsovětské národnostní obrodě již kazašština není sekundární jazyk po ruštině, ale hovoří jí nyní 98% všech Kazachů. Jazyk je ve všech médiích a ve všech sférách života; zapisuje se azbukou; v Turecku ale latinkou + arabským písmem v Íránu a v Číně. V Kazachstánu je druhým nejpoužívaným jazykem ruština na severu a uzbečtina na jihu země. R. 2007 politické špičky rozhodly, že se kvůli vysokým nákladům a potřebě „stability“ nepřipojí k přechodu na latinku jako v Uzbekistánu (neoficiálně půjde spíš o důsledek nebo podmínění nadstandardních vztahů s RF). Kvůli panturkismu roste význam islámu. Kazašština má v Kazachstánu tři hlavní dialekty: západní, jižní a severovýchodní; které odpovídají staršímu politickému členění na Malou hordu, Velkou hordu a Střední hordu. V Číně žijí Kazaši hlavně v Ujgurské autonomní oblasti Xinjiang (plus okraje provincií Gansu /Xiamusi & Sailike 2009: 18n./ a Qinghai) a hovoří běžně ujgursky a čínsky. V Afghánistánu žijí Kazaši na severu země; v Mongolsku v nejzápadnějším ajmaku Bajan Ölgí.

1.2.2. karlucké = v 10.–11. století se formovaly díky Karachanidům na pomezí západo- a východoturkických dialektů s vlivem iránských výpůjček.

1.2.2.1. karlucko-ujgurské = středoturkické dialekty se silným vlivem sogdijských, perských a arabských výpůjček. Hlavní dialekty odpovídají sídlům jako Kašgar, Samarkand, Buchára, Uzgenč, Chórezm. K autorům předmongolského období se řadí Mahmúd Kašgarský (Slovník turkických dialektů) a Júsuf haz hadží Balasaghúní: báseň *Kutadgu-bilig* z let 1069–1070 (opisy se dochovaly v několika redakcích v sogdijském a arabském písmu); druhá post-karachanidská fáze ve 12.–14. stol. s dialektickými centry v Kašgaru a Samarkandu; známí autoři: Adib Ahmed Juknakli (*Atabat al-Hakā'ik* „Dar pravdy“ = 12. stol.; popř. z 15. stol. komentář ke Koránu *Ashab al-kahr* či poema „Vyprávění o prorocích“ *Ky-*

sas al-anbija od Nasreddina Rabguzy). Díky východním dialektickým oblastem (včetně díla Mahmúda Kašgarského) může být karlucko-ujgurský jazyk řazen k východním turkickým jazykům – viz 2.1.1.3. (A: 201).

1.2.2.2. karlucko-chórezmijský = vznikl na území bývalého Chórezmu už od 11. století, přičemž vstřebal ještě oguzské a kypčacké prvky; šlo tedy jako ve většině ostatních případů o jazyk smíšený. Postupně se rozdělil na několik starších fází vedoucích k současné uzbečtině a ujgurštině.

1.2.2.2.1. středoturkický na východě areálu Zlaté hordy = ze 13. stol. slovník od Ibn-Muhanny. Texty se zprvu zapisovaly sogdijským a arabským, od 16. stol. pouze arabským písmem.

1.2.2.2.2. čagatajský = vznikl na Mongoly ovládaném území: literární jazyk Čagatajského chanátu (Střední Asie), východních oblastí Zlaté hordy a prvních vládců Mughalů v Indii. Slily se v něm prvky jazyka oblastí pod nadvládou Karachanidů, západního Chórezmu a karlucko-ujgurského jazyka; navíc přejal íránské a mongolské výpůjčky. Zapisoval se persko-arabským písmem. První památky ze 13. a 15. století zahrnují v nejstarší fázi *Díván-i-hikmet* od Hodži Ahmeda Jasawího (1103–1166/1167 – Abusentovoj 2004: 3n.). *Oghuz-name* a turkicko-mongolsko-persko-arabský slovník *Mukaddimat al-adab* z r. 1257; později např. Aliho *Kyssa-i Jusuf*. Z čagatajštiny vznikla stará uzbečtina, která je někdy klasifikována jako klasická čagatajšтина oproti předchozí pre-klasické fázi.

1.2.2.2.3. starouzbecký = původem čagatajský jazyk 15. století, který se rozvíjel hlavně za dynastie Timuridů v Herátu, Samarkandu, Bucháře, Chivě a Kókandu. Později hlavní jazyk Západního Turkestánu za expanze carského Ruska. Silně ovlivněn arabskými výpůjčkami. Nejstarší autoři: básník Chorezmi a jeho dílo „Kniha lásky“ *Muhabbat-name* z r. 1353. Později básník Mír Alī Šīr Navā’i (uzb. Ališer Navoi 1441–1501) se sbírkami dívánů o čtyřech cyklech lidského života: např. první „Zázraky dětství“ *Ghara’ib al-Sighar*. Z dalších autorů např. zakladatel dynastie Mughalů v Indii Záhiredím Muhammad Bábúr (1483–1530) a jeho zápisky *Bábúr-náme*; *Šejbáni-náme* od Muhammeda Salicha (†1535). V 17. stol. Abul Gazi-chán (1603–1664).

1.2.2.2.4. uzbecký = moderní dialekty lze datovat do 18.–19. století, nicméně až do 20. století se psalo literární uzbečtinou; např. satirické Mukimí (1850–1903) a Furkat (1858–1909). Moderní psaná uzbečtina se datuje až od 20. století – základem spisovného jazyka je dialekt z Taškentu, kde tvořil Muso Tašmuhammadov známý jako Ojbek (1905–1968): vedle dramát napsal romány *Posvátná krev* nebo *Navoi* (česky jako „Meč a píseň“, Praha 1954 – PL: 44n.). Uzbečtina se dělí na dvě hlavní variety: severní, která převažuje v Uzbekistánu (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uzn), a jižní s převahou v Afghánistánu a Tádžikistánu (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uzs). Severní uzbečtinou hovoří téměř 24 miliónů lidí, z toho 21 miliónů v Uzbekistánu (http://en.wikipedia.org/wiki/Uzbek_language), což z ní činí národní a po tuřečtině druhý turkický jazyk s největším počtem mluvčích. Nejvíce Uzbeků žije na V povodí řeky Amudarja a na J od Aralského moře. V Uzbekistánu dialekty: taškentský, ferghanský, kókandský, buchárský, chivský nebo u kmenů Kuramin

a Lokaj. Kromě RF a středoasijských států, kde tvoří samostatné dialekty (hl. Kirgizstán 550.000, Kazachstán 332.000, Turkmenistán 317.000) nalezneme mluvčí i v Číně v Ujgurské autonomní oblasti Xinjiang (5.000 z etnické populace 12.370 r. 2000 – podle Mu & Zhu 2003 viz Liu 2009: 294), kde jsou Uzbeci uznáváni jako samostatná národnostní menšina (čín. *Wuzibiekezu* 乌孜别克族) a píší jako Ujguři arabským písmem, popř. výjimečně azbukou. Uzbeci žijí dále v USA, Ukrajině, Turecku a Německu. Severní uzbečtina má 3 hlavní subdiodomy (/dialekty): karlucký, kipčacký a oguzský (nezaměňovat s nadřazenou skupinou oguzských j.). Poslední má blízko k chorásánské turkičtině. Starší fáze karlučtiny, kypčačtiny a oguzštiny jsou zároveň substrátové vrstvy současné uzbečtiny. Persko-arabské písmo si Uzbeci udrželi až do roku 1940, kdy museli přejít na azbuku. Od r. 1992 zavádí postupně latinku, ale azbuka zůstává paralelní včetně ruštiny jako druhého jazyka. Uzbečtina podobně jako ostatní národní jazyky středoasijských států prošla národním oživením. Severní Uzbeci přejali množství perských slov a nejprve psali persko-arabským písmem. Po ovládnutí Sověty se mělo v letech 1927–1940 psát latinkou (tehdy i v Číně), kterou ve čtyřicátých letech střídala azbuka. Návrat k latině v Uzbekistánu (vliv Turecka) spadá do konce devadesátých let. Uzbeci vyznávají sunnitský islám (mazhab hanáfi'a). Jižní uzbečtina zahrnuje asi 1.200.000 mluvčích v Tádžikistánu, 1 milion na severu Afghánistánu (1991) a asi 2.000 v Turecku (tento údaj z 80. let bude značně vyšší kvůli vlně uprchlíků z Afghánistánu do Turecka). Dialekt se odlišil přejímáním výpůjček z fársí i s vlivem na gramatiku. Jinými kontaktními jazyky jsou darí (ve městech) a jižní paštó. Jižní Uzbeci píší v íránském prostředí arabským písmem.

1.2.2.2.5. ujugurský / novoujugurský = turkický jazyk karluckého typu. Ve starší fázi výrazně ovlivňován íránskými jazyky, hl. sogdištinou, v moderní době čínštinou. Jako literární jazyk zapisovaný arabským písmem je znám od 17.–19. století; autoři Zalili, Molla Bilal, Molla Šakir, Muhammed imin Hirkiti: *Muhabbet-náme* ad. (A: 208). Meier a Meierová jej řadí k západo-hunským jazykům, zatímco starou ujugurštinu k východo-hunským. I novoujugurský jazyk však má blíž k ostatním východoturkickým jazykům v Číně. Ujugurštinou a jejími variantami (Taranči http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uig) dnes hovoří více než 8.800.000 milionu lidí v Číně hlavně v Ujgurské autonomní oblasti Xinjiang (Tsung 2009: 130) a již méně početné komunity v Kazachstánu (300.000; 1993 = taranči, díky lokální koncentraci na JV si populace udržuje velmi dobrou znalost jazyka), Kirgizstánu (90.000), Afghánistánu (3.000 hlavně v Badachšánu a v Abi-i-Barik s velmi nízkou gramotností), Mongolsku (1.000 na severu v ajmaku Chövsgöl; 1982), Turecku (500 hl. v Istanbulu a v Kayseri; 1981), Indii, Pákistánu, ve středoasijských státech, Evropě, USA a v Austrálii. Více než polovina populace v Číně je výhradně monolingvní – nejvíce na jihu Tarimské pánve; ostatní hovoří i kontaktními jazyky, kterými jsou čínština a lokálně kazašština, mongolština, kirgizština, uzbečtina, sibe. Pro drobné minority v AO je ujugurština s čínštinou naopak obvyklým druhým jazykem nebo na ni dokonce zcela přecházejí (Uzbeci, Tataři, Kirgizové). V Číně jsou 3 hlavní ujugurské supradialekty: většinou centrální na severu Tarimské pánve a v rozsáhlém

okolí Kašgaru, jihozápadní v Hotanu a jihovýchodní v oblasti vyschlého jezera Lobnur (hlavně v oblastech na jihu Tarimské pánve si Ujguři udrželi populační většinu; na severu ve větších městech na železnici převládají Číňané). Lobnurský supradialekt také jeví rysy staré kirgizštiny (A: 190). Každé větší město má díky oáznímu typu krajiny vlastní dialektismy (Kašgar + Jarkend, Jengihissar, Chotan + Kerija, Čerčen, Aksu, Karašar, Kuča, Turfan, Qomul, Ili, Urumči, Lobnor; k tomu více odlišné dialekty dolanský a akto-turkmenský). V AO je ujurština po čínštině druhým oficiálním jazykem a užívá se plnohodnotně ve všech sférách komunikace, protože Ujguři, čín *Weiwu'erzu* 维吾尔族, mají oficiální status národnostní menšiny. Někteří ujurští spisovatelé ovšem píšou rovnou i čínsky kvůli bezkonkurenční velikosti čtenářské obce. Populace v Číně píše arabským písmem, v Kazachstánu azbukou, v Turecku latinkou. Ujguři v Číně jsou sunnitskými muslimy. Kromě zemědělství a řemesel se věnují i drobnému obchodu. Národnostní politika jim zajišťuje kvóty na zaměstnání ve veřejných funkcích a v administrativě. V Ujgurské AO je ujurština s čínštinou oficiálním jazykem. Čínské výpůjčky v ujurštině systematicky popsal Rachimov (1970).

1.2.2.2.6. ilijský turkický = jazyk pouze malé skupiny muslimů (120 v r. 1980), kteří se cca před 200 lety přestěhovali z Ferghany na severovýchod do údolí řeky Ili v Ujgurské autonomní oblasti Xinjiang v ČLR. Některé rodiny by mohly zasahovat společně s Ujgury (dialekt taranči) do Kazachstánu. Mluvíci jsou už starší věkové kategorie, díky sousedům hovoří často kazašsky nebo ujursky a úřední čínská etnonymie je řadí k Uzbekům (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=ili).

1.2.2.2.7. aini / ainu / äynu (odlišný od stejnojmenného idiomu v Japonsku a RF!) představuje přechodovou fází mezi zbytky íránských jazyků a majoritní ujurštinou v Chotanu a okolních oázách na jihozápadě Tarimské pánve v Ujgurské AO Xinjiang v ČLR. Idiomem hovořilo roku 2000 jen 6.570 muslimů, které čínská etnonymie řadí oficiálně k Ujgurům. Smíšený jazyk má zřetelně ujurskou gramatiku, ale ve slovníku převažují slova íránského původu. Zatím nepanuje shoda v názorech, zda je substrát turkický nebo naopak íránský. Jazyk je omezen pouze na domácí užití a v budoucnu bude zřejmě ustupovat ujurštině, kterou hovoří výhradně mladí, a pak všichni lidé ve veřejném styku (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=aib).

2. východní = prajazyk starých Ujgurů, starých Kirgizů; asi se jím hovořilo v etnickém konglomerátu říše známé z čínských pramenů jako *Xiongnu* 匈奴.

2.1. ujursko-oguzské = podskupina formovaná cca po přelomu letopočtu, z níž vznikla ujurská podskupina, jakutština a chakasština.

2.1.1. ujurské (tujüe) = kromě historických fází staré ujurštiny sem Meier (1979: 119) řadí i tvinštinu a karagasštinu / tofalarštinu.

2.1.1.1. staroturkický jazyk jenisejsko-orchonských runových nápisů = 6.–8. století – stély popisují činy vůdců Turkického kaganátu (např. Bilgeho, Kül-tegina) v dnešním severním Mongolsku a na jižní Sibiři.

2.1.1.2. staroujgurský = jazyk Ujgurského chanátu v Mongolsku, Tarimské pánvi a přilehlých částí Číny v 8.–9. století. Oslavné a pohřební nápisy + obchodní záznamy a náboženské texty byly zapisovány písmem runovým (Selenginská stéla, město Karabalasagun), sogdijským, starým ujgurským, manichejským a tocharským písmem bráhmí.

2.1.1.3. karlucko-ujgurský = zbývající Karlukové a Ujguři za nadvlády Karachanidů v Centrální Asii v 10.–12. století. Informace obvykle pochází z *Kompendia Turkických dialektů* Mahmúda Kašgarského.

2.1.1.4. tuvinský (sojonský / urianchajský) = jazyk s množstvím lexikálních i gramatických výpůjček z mongolských a samojedských jazyků. Formoval se cca od přelomu 1. a 2. tisíciletí n. l., odtud ještě podobnosti se starou oguzštinou. Až do 20. století převládala v buddhistickém ritu Tuvinců tibetština a mongolština; tuvínština se psala nejprve mongolským písmem. Ve 30. a na začátku 40. let vystřídala mongolské písmo latinka a od r. 1943 byla v RF uzákoněna azbuka. Dnes (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tyv) se tuvinsky mluví v Tuvinské autonomní republice v RF (235.000), na SZ Mongolska (27.000) a v Číně (2.400 v r. 1999). Tuvínštinou se hovořilo více mimo hlavní město AR Kyzyl, kde do rozpadu SSSR převažovala ruština – donedávna probíhala výuka v tuvínštině jen na vybraných školách mimo Kyzyl. Po rozpadu SSSR se rozšíření a úroveň znalosti jazyka značně lepší: jednak odpadnul politický útlak a jistě přispívá izolace Tuvinců ve špatně přístupné oblasti (donedávna do Kyzylu nelétaly pravidelné letecké spoje). Dialekty *západní* (interference s alťajským jazykem – 2.2.2.), *centrální v Kyzylu* a přilehlých oblastech (výchozí pro spisovný jazyk), *SV, JV* (interference s mongolštinou) a *tuva-kiži* se značně odlišují. Dalšími jazyky Tuvinců jsou ruština a mongolština. Jazyky kmenů Sojon, Sojot a Urianchaj se zkoumají a vyhodnocují. Nelze je zjednodušeně považovat za tuvinské dialekty (A: 195); např. sojotština bude spíš samostatný jazyk (viz recenze *Mongolo-Tibetica Pragensia* 2010 /publ. 2011/ v tomto sborníku). Tuvinci v minulosti téměř přejali mongolskou kulturu a s ní mongolský buddhismus. Tradiční hospodářství se orientuje na chov dobytka. Kvůli blízkosti mongolské kultury jsou Tuvinci v Číně oficiálně klasifikováni jako Mongolové (čín. Mengguzu 蒙古族), ale i Číňané v Urumči o nich hovoří jako o samostatném národu čín. *Tuwazu* (osobní sdělení taxikáře, červen 2009). Sídli v nejsevernějším cípu Ujgurské AO Xinjiang, kde skoro všichni hovoří i místní většinou kazaštinou, případně ojratištinou. Obvyklá je i základní znalost čínštiny.

2.1.1.5. karagaský / tofalarský = jazyk turkizovaných Samojedů (nikoli Něnců jak uvádí Meier 1979: 119). Tofalarština / karagaština (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kim) nebo také sajanská samojedština je blízká tuvínštině a hovoří jí usedlí nomádi z okolí Irkutska na Sibíři v RF. Census na sklonku socialismu (1989) uváděl 730 etnických obyvatel, nicméně roku 2001 hovořilo jazykem už jen 28 starších lidí. Z 20. století se dochovaly zprávy o dvou dialektech: gutarském a alygdzberském. Lingvistické studie zjistily elementy ze staré turkičtiny, střední mongolštiny, burjatštiny, ketštiny a ruštiny (<http://www>).

eki.ee/books/redbook/tofalars.shtml). Zbývající populace se rusifikuje a christianizuje.

2.1.2. jakutský = snad nejodlišnější turkický jazyk s mongolskými a tunguzskými prvky ve fonetice i gramatice. Substrátem mohl být jazyk turkických skupin Tujüe, které byly postupně vytlačeny na sever. Častější písemné prameny z poč. 19. století – náboženské a vědecké texty. Poprvé jazyk zapsal holandský mořeplavec a kartograf Nicolaas Witsen roku 1692. Jakutská literatura typu beletrie se psala až ve 20. století. K prvním autorům patří A. Kulakovski s dílem *Bajanaj algyna* = „Zaklínání Bajanaje“, které vyšlo roku 1900. Do češtiny bylo nejspíš přes ruštinu přeloženo více autorů, např. Amma Aččygyja, narozený 1906 (PL: 58). Jakutština je idiom více než 456.000 (2002) mluvčích, pojmenovaný *sacha* podle Sachaské (Jakutské) republiky v povodí řek Aldan, Kolyma a Lena v SV Sibiři při Severním ledovém oceánu + v Krasnojarském kraji (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=sah). Za Stalina se část populace nastěhovala do měst, ostatní žijí dosud ve venkovských osadách a živí se (rybo)lovem a drobným zemědělstvím. Kvůli velkému geografickému rozptylu se jakutské dialekty dělí např. na *centrální* (okajušimský, akajušimský) a *viljojské* (olekminský nebo verchojanský) (A: 228). Jakuti ovládají ruštinu nebo hovoří podle sousedů evenksy, evenksy nebo jukagirsky; lidé z uvedených národů naopak ovládají velmi dobře jakutštinu. Úroveň znalosti jakutštiny zapisované azbukou zatím neupadá.

2.1.3 dolganský (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=dlg) je jako jakutština rozšířen hlavně v Krasnojarském kraji v RF na poloostrově Tajmyr a zasahuje i do Jakutska. Jazykem hovoří pouze 4.870 obyvatel z etnické populace 7.261 (r. 2002). Dolganština zatím neuvolňuje místo ruštině i když je zapisována azbukou. Ruština patří ke kontaktním jazykům společně s nganasanštinou a evenkštinou, které někteří Dolgani také částečně ovládají. Meier (1979:119) připouští, že se dolganština mohla vyvinout jako dialekt z jakutštiny.

2.1.4. chakasské = skupina drobných jazyků v oblasti dnešního Altaje

2.1.4.1. chakasský = dříve jenisejská nebo abakanská tatarština: původně neliterární jazyk, kterým hovoří 60.000 lidí (z etnické populace 78.500 – http://en.wikipedia.org/wiki/Khakas_language) v Chakasské + Tuvinské republice a v Krasnojarském kraji v RF a drobná skupina přesídlenců (r. 1761) na SV ČLR v provincii Heilongjiang – v r. 1982 šlo o téměř 900 lidí řazených oficiálně ke Kirgizům a jazyk ovládalo jen 10 nejstarších osob; dnes již zřejmě žádní aktivní mluvčí v Číně nezůstali: hovoří čínsky nebo omezeně mongolsky (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kjh). První výzkumy prováděli v 19. stol. M. Castrén a W. Radloff. Hlavní živé dialekty v RF (A: 225): *sagajský* s beltirským subdialektem, *kačinský* s baražujským, kojbalským a starojuským subdialektem; *kzyzylský* a *šorský* (neztotožňovat s šorštinou jako samostatným jazykem). Prakticky všichni mluvčí ovládají ruštinu (úřední jazyk) a o záchranu vlastního jazyka v domácím užití (po uvolnění antinacionalistické politiky) usilují aktivní svépomocí. Jazyk zapisovaný azbukou se užívá ve všech médiích a vyučuje se mu v místních základních a některých středních školách. Populace konvertovala

ke křesťanství. Písemná fixace proběhla až ve 20. století. S výjimkou desetiletého (1929–1939) pokusu s latinkou se už od roku 1924 užívala azbuka.

2.1.4.2. čulymský tatarský = ohrožený neliterární jazyk pouze 35–40 mluvčích z etnické populace 426 (2008 - http://en.wikipedia.org/wiki/Chulym_language) osob v severní oblasti Altaje v údolí řeky Čulym; podle toku řeky se rozlišují dva dialekty: střední a horní, resp. kečikský a kjuerikský; dialekt z dolního toku již vymřel. Jazyk je relativně příbuzný šorštině, takže jej někteří považují za její dialekt. Čulymštinu z části ovládají i vesničtí sousedé z etnika Kacik a naopak bilingvní Čulymové mluví rusky (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=clw). Kvůli nízkému počtu mluvčích byl jazyk za SSSR přehlížen a Čulymové museli ve škole mluvit jen rusky. Lexikum sesbírali lingvisté.

2.1.4.3. šorský = dříve pro Rusy jazyk Kuznětských Tatarů s literaturou až z 20. století. Drobný jazyk za SSSR postupně vymíral; od 90. let se počet mluvčích zvýšil na 10.000 (http://en.wikipedia.org/wiki/Shor_language) hlavně v oblasti Kemerovo v RF, okrajově též v Altajském kraji a Gornoaltajské a Chakasské autonomní republice s kondomským a maturským / mrasuským dialektem. Asi všichni mluvčí ovládají ruštinu; vlastní jazyk užívají spíše doma a v případě potřeby jej zapisují azbukou převzatou od misionářů už v 19. stol. (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=cjs). Výzkumy se provádí na univerzitě v Novokuznětsku. Studie vydávají I. Nevskaya; terénní výzkum u nomádských Šorů podnikla v posledních letech např. M. Rind-Pawlovská z Berlína.

2.1.4.4. kamasinský = nebo kangalasský: jazyk asi několika set turkizovaných Něnců (Meier 1979: 120) v Krasnojarském kraji. Autonymum *Kangmadžy*. Bez písemných památek; aktuální počet mluvčích není znám; podle Baskakova jich roku 1969 zbývalo 200 (<http://www.eki.ee/books/redbook/kamas.shtml>). Jazyk je příbuzný chakasštině (A: 192). (Neztotožňovat ale s vymřelou samojedskou kamasinštinou na V od Uralu.)

2.1.4.5. severoaltajské = dle Meiera (1979: 120) drobné idiomy čalkanský, kumandinský a tuba, které jsou s výjimkou gramatických jevů bližší spíše chakaštině. Zmíněny jsou též v hlavní skupině 2.2.2.

2.1.5. žlutý ujgurský / saryg-ujgurský = žlutou ujgurštinou (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=ybe) hovoří už jen asi 4.600 lidí (z populace 6.000 v r. 2000) u města Zhangye 张掖 (přesně Sunan-ujgurský autonomní okres) na SZ provincie Gansu na SZ ČLR. Čínská etnonymie jim vyhrazuje označení Jugur čín. *Yuguzu* 裕固族, které ale zahrnuje i o něco početnější populaci mongolsky mluvčích Šira-ujgurů. Obě skupiny jsou blíže odlišeny geograficky: turkičtí Šaryg-ujguři jsou Západními Jugury (čín. Xibu yuguzu 西部裕固族) zatímco mongolojazyční Východními Jugury (čín. Dongbuyuguzu 东部裕固族; viz Schwarz & Blažek 2010: 42). Turkičtí mluvčí označují mongolskou skupinu exonymem „Černí Ujguři“ (Hahn 1998: 397). Turkická skupina je starobylá a jazykovými archaismy (např. v syntaxi číslovky předchází determinovaný člen) představuje přímý zbytek populace Ujgurského kaganátu, který se udržel u Turfanu (lokality Gaochang 高昌) až do mongolské expanze na začátku 13. století. Tito Žlutí Ujguři se přestěhovali na jihovýchod do Gansu, kde nepřijali islám, ale

zůstali buddhisty s příměsí šamanismu – v regionu žijí i Tibeťané. Žlutá ujurština postupně ustupuje hovorové čínštině a omezuje se jako v případě okolních etnik hlavně na genealogii, rodovou mytologii nebo vzájemný drobný obchod. Tibetština a mongolský idiom jsou další užívané jazyky a naopak. K výpůjčkám např. Zhong 2007.

2.2. kirgizsko-kypčacký = původem jazyk starých Kirgizů smíšený s kypčackými a později mongolskými prvky. Vyvinula se z něj moderní kirgizština a altajština. Staří Kirgizové na Jeniseji zanechali runové nápisy ze 7.–12. století. Odlišnosti od staro-oguzského a staro-ujgurského jazyka ale nejsou příliš velké.

2.2.1. kirgizský = nebo dříve kara-kirgizský: kypčacký jazyk potomků jeni-sejských Kirgizů s vlivy jazyků Oguzů, Ujgurů a předků drobných turkických altajských skupin. Populace žila původně v povodí řeky Jenisej, odkud byla vytlačena do západních oblastí pohoří Tianshan / Ťan-šan. V 9. století ovládli Kirgizové staré Ujgury v Tarimské pánvi a na čas i Mongolsko. Později sdíleli osud početnějších Kazachů, s nimiž byli ještě za carského Ruska (do r. 1917) nazýváni společným etnonymem *Kirgiz*. Literatura zprvu jen ústně tradovaná; k nejvýznamnějším patří národní kirgizský epos *Manas* (i v českém překladu). V 19. století vystupovali lidoví pěvci jako Togolok Moldo (1860–1942) a Toktogul Satylganov (1864–1933). Jazyk se začal psát azbukou od r. 1923, později krátce latinkou a od r. 1940 dosud azbukou. Z moderních autorů je i v českých knihovnách znám zejména Čingiz Ajtmatov (1928–2008). Kirgizština (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kir) je dnes národním jazykem v Kirgizstánu (3.800.000 r. 2009); dále asi 440.000 lidí žije v Ujgurské autonomní oblasti Xinjiang v Číně (160.000 r. 2000), v Uzbekistánu (250.000), RF (32.000) Afghánistánu (30.000) Kazachstánu (11.000), Tádžikistánu (81.000), RF, v Turecku (počet přes 1.000 bude nyní vyšší kvůli uprchlictví z Afghánistánu) (<http://en.wikipedia.org/wiki/Kyrgyz>). Populace v Kirgizstánu hovoří dialekty severním a jižním, který je ovlivněn uzbečtinou (A: 226). Ruština je obvyklý druhý a oficiální jazyk. Kirgizština se zapisuje v postsovětských státech azbukou, latinkou v Turecku a upraveným arabským písmem v Číně. V Kirgizstánu se zlepšuje úroveň znalostí jazyka po rozpadu SSSR. Kirgizové jsou většinou muslimy, menší skupina vyznává buddhismus nebo vykonává šamanistické praktiky. Početná populace v Číně je uznávána jako oficiální národnostní menšina (jazyk se proto vyučuje na základních a středních školách) a kvůli etnickým sousedům hovoří často čínsky a ujgursky.

2.2.2. altajský = zahrnuje skupinu drobných dialektů / idiomů v horských oblastech Altaje; zformovaly se ze styku starých ujgurských, oguzských a kirgizských skupin. Hlavní idiomy / dialekty: vlastní altajský, oirotský, telengitský a telen-gutský; poslední se stal základem spisovného psaného jazyka. Počet mluvčích cca 67.900 (2002 - http://en.wikipedia.org/wiki/Altay_language). Idiomy se dělí také na severní a jižní skupinu. Severní (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=atv) skupina zahrnuje řadu menších kmenů / etnik s dialekty: čelkanským – asi 340 etnických Čelkanců roku 2002 (Funk 2006: 463n.), kumandinským a tubalarským s 1656 etnickými mluvčími v Koš-agačské a Ulaganské

oblasti (Funk 2006: 491). Idiomy jsou rozšířeny v Altajské republice a Hornoaltajském kraji v RF při hranicích s Čínou a Mongolskem a hovoří jím už jen dospělá populace (= zapisován azbukou), jinak jej nahrazuje paralelní ruština nebo jsou lokálně ovlivněny i kazaštinou. Před sekularizací bylo obyvatelstvo christianizováno. Jižním dialektem (také oirotštinou) (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=alt) rozšířeným ve stejné oblasti hovoří vedle ruštiny kolem 20.000 mluvčích (1993) s dialekty: vlastním altajským, majmalarským, telengitským / čujským, telesským a teleutským. Díky lokálně početné populaci se jazyku vyučuje na několika školách. Je zapisován azbukou a ojedinele klasickým mongolským písmem.

2.3. salarský = snad reliktní jazyk oguzkého typu (A: 190) s nejstaršími památkami z 15.–18. století (orální genealogie, dílo *Ibadet*), pak až z moderního období. Salarštinou (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=slr) hovoří 70.000 mluvčích z 104.503 etnické populace (r. 2000) v Číně v SZ provinciích Gansu, Qinghai a Ujgurské AO Xinjiang. Čínská etnonymie je uznává jako samostatnou národnostní menšinu *Sala'erzu* 萨拉尔族. Salarštinou jsou muslimští potomci oguzských kmenů a podkladem jejich jazyka se stala čagatajská turkičtina stejnojmenného chanátu obohacená později o prvky lokálních dialektů mongolštiny, tibetštiny a čínštiny. Současné dialekty jsou jiezi + mengda. Salarštinou mohou mluvit podle etnických sousedů i tibetsky, čínsky nebo ujgursky a naopak někteří z těchto sousedů ovládají salarštinu. Jazyk se zapisuje arabským písmem, výjimečně latinkou, nicméně žádná abeceda nebyla pro jazyk úředně standardizována. Mnozí autoři proto píší čínsky.

Závěr: synopse vývojových fází

- V prvním *altajském období* proběhlo štěpení altajštiny a vydělení větve turkických jazyků. Kvůli absenci přímých pramenů je počátek období datován různě: 4.500 popř. 4.000 (Ramstedt, Ligeti 1953) / 4.350 (EDAL) / 3.000 (Ligeti 1963). Shoda panuje v závěru období v 5. stol. př. n. l. Jako argument datace první turkické divergence posloužila inovace rotacizmu bulharsko-čuvašské skupiny (viz přehled 1.1.3.2.): prototurk. *z* > protobulh. + čuv. *r*. Věcně jí asi předcházela kontakt s proto-Tochary a adaptace cizího tocharského konsonantu *s* (toch. B *yasa* „zlaté“ AD: 487) na stturk. *z* (*yaz*) a čuv. *r* (*jer id.); Gamkrelidze & Ivanov předpokládají příchod Proto-Tocharů do SZ Číny a první předpokládaný kontakt s Altajci na cca. polovinu prvního tisíciletí př. n. l.; až poté mohlo dojít k oddělení proto-Bulharů (Róna-Tas 1991: 28). Ke konci altajského období si lze turkickou větev představit jako kontinuum dialektů reprezentovaných jednotlivými kmeny nebo rodovými klany. Kromě bulharsko-čuvašské skupiny museli být relativně zformováni už i předkové Jakutů (ibid.). U každé z následujících fází je nutno počítat s dělením na přinejmenším rané a pozdní období.
- 5. stol. př. n. l. – 5. stol. n. l.: období před a po říši *Xiongnu*: podrobnější

diferenciace kmenové struktury; od 3. stol. př. n. l. první zmínky v čínských kronikách s etnonymy a toponymy. Předpokladu, že do této doby spadá štěpení na západní a východní skupinu turkických jazyků (A: 194), by mělo odpovídat zahájení migračních vln turkických kmenů: na západě se postupně objevují Avaři, Bulhaři, Vengrové, Pečeněgové. V prvních pěti stoletích n. l. se oddělily proto-bulharské jazyky a oguzsko-karlucko-kypčacká větev. Na rozdíl od Baskakova operují novější klasifikace (Johanson, Dybo, Mudrak) už v tomto období s geografickou větví sibiřských jazyků.

- 5.–10. stol. n. l. *staroturkické období*: staroturkický jazyk postupně divergoval na staro-oguzský (migrující na západ), staro-ujgurský a staro-kirgizský. V 5. a 6. století došlo k rozdělení Turkického kaganátu na západní část v Tarimské pánvi (+ dále na Z) a východní v mongolských stepích. Jazyk v Tarimské pánvi předchází nové ujurštině a turkickým dialektům v Číně, kdežto jazyky v Mongolsku předcházely tuvinštině, chakasštině a drobným altajským dialektům na Sibiři, kam je později vytlačily mongolské národy. Od 8. stol. se dochovaly první turkické runové nápisy od mongolských stepí po dnešní Kazachstán a od Tarimské pánve po Irtyš a Jenisej. Do stejné doby se datuje úprava sogdijského písma na staré ujurské (+ se užívalo manichejské písmo a tocharská varianta indického písma bráhmí – von Gabain 1950: 9–41; Geng 2006, 2007). Na západě turkického areálu překrývají proto-bulharskou skupinu vlny prvních oguzských migrací a dochází k míšení.
- 10.–15. stol.: *středoturkické období* (někdy až od 13. stol.) formování hlavních jazykových skupin od Turecka po Sibiř. Na rozmístování národů měla vliv hlavně mongolská expanze. Vedle staroturkického (= staroujurského) se ustavují literární jazyky: chórezmijský, čagatajský, kumánský (u Kypčaků) a staroosmanský. Na západě turkického areálu je kvůli migračním procesům výraznější míšení turkických idiomů mezi sebou navzájem stejně jako vlivy okolních íránských idiomů a arabštiny (šíření islámu).
- 16.–19. století: *novoturkické období*. Již nedochází k výrazným migracím a vyvíjí se současné turkické jazyky.
- 19.–20. století: rozvoj národních turkických literatur. V Sovětském svazu probíhá lingvistický výzkum a s ním spojená písemná fixace málopočetných turkojazyčných skupin, které postupně vymírají. Z turkických jsou nyní v tzv. *červené knize* nejohroženějších národů Ruské federace: (turkičtí) Altajci, Barabanští Tataři, Čulymští Tataři, Krymští Židé a Tataři, Litevští Tataři, Dolganové, Chakasové, Kamasinci, Karaimové, Nogajci, Šorci, Tofalarové a Truchmeni (<http://www.eki.ee/books/redbook/languages.html>). Nuceným migracím a sedentarizací byly podrobeny kočovné národy za stalinského teroru.
- začátek 21. století: po rozpadu SSSR dochází k oživení národního povědomí etnických menšin. Některé drobné jazyky v RF vykazují progresivní vývoj. Dramaticky rychle se zlepšují národní jazyky Kazachstánu, Kirgizstánu, Uzbekistánu, Turkmenistánu. Procesu oživení turkických jazyků asistuje v duchu panturkická Asociace pro turecký jazyk se sídlem v Ankaře.

Zkratky jazyků a oblastí

A. Asie, Ázerb. Ázerbajdžán, čagataj. čagatajský, čín. čínský, čuv. čuvašský, d./dial. dialekt, E. Evropa, chaladž. chaladžský, chor. chorásánský, chórezm. chórezijský, jap. japonský, J/j./již. jižní, karachan. karachanidský, karakalp. karakalpacký, karluk. karlucký, kirgiz. kirgizský, kor. korejský, kypčak. kypčacký, leb. lebedinský, lit. literární, miš. mišerský, mong. mongolský, oguz. oguzský, protobulh. protobulharský, prototurk. prototurkický, RF Ruská federace, run. runový, S/s./sev. severní, sib./sibiř. sibiřský, stř. středo-/střední, stř.turk. středoturkický, stturk. staroturkický, SZ severozápadní, toch. tocharský, tung. tunguzský, turk. turkický, ujur. ujgurský, V/v./vých. východní, volž. povolžský, Z/záp. západní.

Poděkování

Tato studie vznikla pod záštitou *Střediska pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních* (MSM 0021622435) na Masarykově univerzitě v Brně a díky grantům GAAV č. IAA901640805 a MUNI/21/BLA/2011.

BIBLIOGRAFIE

- A = *Altajské jazyky. Jazyky Asie i Afriky V*. Kononov, A. N. et al. (eds.). Moskva: Nauka, 1993.
- Abusentovoj, M. X. 2004. Predislovie. In: Jasawi, Xodža Axmet. *Xikmety*. Almaty: Dajk-press. 3–6.
- AD = Adams, Douglas Q. 1999. *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam & Atlanta: Rodopi.
- Amanžolov, A. S. 2003. *Istorija i teorija drevnětjurckogo pisma*. Almaty: Mektel.
- Baskakov, N. A. 1960. *Tjurckije jazyky*. Moskva: Izdatelstvo vostočnoj literatury.
- Baskakov, N. A. 1981. *Altajskaja semja jazykov i jeje izučenie*. Moskva: Nauka.
- Berta, Árpád. 1998a. Tatar and Bashkir. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 283–300.
- Berta, Árpád. 1998b. West Kipchak Languages. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 301–317.
- Clark, Larry. 1998. Chuvash. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes. (eds.). *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 434–452
- Csató, é. Á. & Karakoç, b. 1998. Noghay. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes (eds.). *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 333–343.
- Doerfer, Gerhard. 1998. Turkic Languages of Iran. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes (eds.). *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 273–282.
- Dybo, Anna V. 2006. Xronologija tjurckix jazykov i lingvističeskije kontakty rannyx tjurkov. In: *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurckix jazykov: Prattjurckij jazyk-osnova - kartina mira prattjurckogo etnosa po dannym jazyka*, ed. A. V. Dybo. Moskva: Nauka, 766–817.
- Dybo, Anna V. 2007. *Lingvističeskije kontakty rannych Tjurkov*. Moskva.
- Dybo, Anna V. (ed.). 2008. *Prirodnoje okruženie i materialnaja kultura prattjurckich narodov*. Moskva: Vostočnaja literatura RAN.

- EDAL = *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Part One [A-K], Part Two [L-Z], Part Three [Indices], by Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak, with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov. Leiden-Boston: Brill 2003
- Funk, d. A. & Tomilov, N. A. 2006. *Tjurkskije narody Sibiri*. Moskva: Nauka.
- von Gabain, A. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Gamkrelidze, t. & Ivanov, V. V. 1984. *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy. Rekonstrukcija i istorikotipologičeskij analiz prajazyka i protokultury*. Tbilisi.
- Geng, Shimin. 2006. *Gudai weiwu'er wenzian jiaocheng*. Beijing: Minzu chubanshe.
- Geng, Shimin. 2007. *Weiwu'er yu hasakeyu wenzue lunji* (Collection of the Papers on Uighur and Kazakh Philology). Beijing: Zhongyang minzu daxue chubanshe.
- Hahn, Reinhard F. 1998. Yellow Uyghur and Salar. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes. (eds.). *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 397–402.
- Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes. 1998. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge.
- Johanson, Lars. 1998b. The History of Turkic. In: *The Turkic Languages*, ed. by Lars Johanson & Éva Á. Csató. London & New York: Routledge, 81–83.
- Kirchner, Mark. 1998. Kazakh and Karakalpak. In: Johanson, Lars & Csató, Éva & Csato, Eva Agnes (eds.). *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 318–332.
- Kononov, A. N. 1980. *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov [VII-IX vv.]*. Lenin-grad.
- Ligeti, L. 1953. Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 4, 333–364.
- Ligeti, L. 1963. Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez. *MNy* 59, 381–393.
- Lin, Gan. 2007. *Tujue yu huihu shi* (A History of Turks and Uyghurs). Huhehaote: Neimenggu minzu chubanshe.
- Lin, Gan. 2007. *Xiongnu shi* (A History of Huns). Huhehaote: Neimenggu minzu chubanshe.
- Liu, Baoming (gen. ed.). 2009. *Zhongguo shaoshu minzu*. Beijing: Minzu chubanshe.
- Malov, S. E. 1959. *Pamjatniki drevnětjurskoj pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva & Lenin-grad: Akademia nauk SSSR.
- Meier, georg f. & Meier, barbara. 1979. *Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaft. Band I. Sprache, Sprachentstehung, Sprachen*. Berlin: Akademie-Verlag. 111–121.
- Menges, Karl. H. 1995. *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Mu, Benli & Zhu, Xiangdong (chairmen of editorial board). 2003. *2000nian renkou pucha zhongguo minzu renkou ziliao* (Tabulation on nationalities of 2000 population census of China), Vol. 1+2. Beijing: Minzu chubanshe.
- Mudrak, O. A. 2009. *Klassifikacija tjurkskich jazykov i dialektov s pomosčju metodov glottochronologii na osnove voprosov po morfologii i istoričeskoj fonetike*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.
- Musajev, K. M. 1984. *Leksikologija tjurkskich jazykov*. Moskva: Nauka.
- Nasilov, V. M. 1960. *Jazyk orxono-enisejskix pamjatnikov*. Moskva.
- PL = Parolek, Radegast & Laně, Tomáš. 1995. *Nástin literatury Střední Asie a Sibíře*. Praha: Melantrich.
- Rachimov, T. R. 1970. *Kitajskie elementy v sovremennom ujugurskom jazyke*. Moskva: Nauka.
- Róna-Tas, A. 1991. *An Introduction to Turkology*. Studia Uralo-Altaica 33. Szeged: Universitas szegediensis & JATEPress.
- Schwarz, Michal & Blažek, Václav. 2010. Klasifikace a rozšíření mongolských jazyků. *Linguistica Brunensia* 58. 11–50.
- Tsung, Linda. 2009. *Minority Languages, Education and Communities in China* (Palgrave Studies in Minority Languages and Communities). Houndmills – New York: Palgrave Maxmillian.
- Tumaševa, D. G. 1977. *Dialekty sibirskix Tatar*. Izdatel'stvo kazaňskogo univerziteta.

- Ulving, Tor. 1997. *Dictionary of Old and Middle Chinese. Bernhard Karlgren's Grammata Serica Recensa Alphabetically Arranged*. Göteborg: Acta universitatis gothoburgensis.
- Xiamusi, Huma'er & Sailike, Jiaheman. 2009. *Zhongguo Hasake*. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe.
- Zhong, Jinwen. 2007. *Xibu yuguyu miaoxie yanjiu*. Beijing: Minzu chubanshe.

Internetové zdroje:

- http://www.ethnologue.com/show_family.asp?subid=7-16
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=chv
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=aib
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=ili
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uig
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uzn
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uzs
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=ybe
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=atv
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=alt
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=dlg
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kim
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kjh
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=cjs
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tyv
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=sah
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azj
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=azb
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=qxq
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=klj
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=bgx
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=gag
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kmz
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tur
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tuk
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=crh
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=slr
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kaa
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kaz
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kir
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=nog
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=krc
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kdir
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=kum
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=bak
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=clw
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=tat
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=uum
http://en.wikipedia.org/wiki/Khazar_language
http://en.wikipedia.org/wiki/Gagauz_people
http://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_language
www.bayat.co.uk/Main.html
<http://en.wikipedia.org/wiki/Shahsevens>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Karapapak>

http://en.wikipedia.org/wiki/Turkmen_people
<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00140>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Kazakhstan>
http://en.wikipedia.org/wiki/Chulym_language
http://en.wikipedia.org/wiki/Khakas_language
<http://www.eki.ee/books/redbook/tofalars.shtml>
http://en.wikipedia.org/wiki/Shor_language
<http://www.eki.ee/books/redbook/kamas.shtml>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Kyrgyz>
http://en.wikipedia.org/wiki/Altay_language
<http://www.eki.ee/books/redbook/languages.html>
<http://www.tdk.gov.tr>

CLASSIFICATION AND SURVEY OF TURKIC LANGUAGES

Turkic languages are the second largest language family in Europe after Indo-European languages. In the first part of the article some models of genetic and partly geographic classifications of Turkic languages are presented. The second part gives the tables of phonetic correspondences between 22 modern Turkic idioms, Old-Turkic and Middle Turkic language of the Karakhanids. In the third part we describe demographic development and geographic dispersion of all Turkic idioms according to their genetic relations. Synopsis of development of Turkic languages in main periods concludes the article.

Michal Schwarz (schwarz.michal@yahoo.com)
Václav Blažek (blazek@phil.muni.cz)
Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arna Nováka 1
602 00 Brno, ČR

